KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XV-ik évf. Május, Junius. 1880. 3-ik füzet.

BOGÁTHI FAZAKAS MIKLÓS, XVI. SZÁZADI MAGYAR THEOLOGUS ÉS KÖLTŐ.

II.

Az ötvenes években a m. tud. Akadémia birtokába a Jancsó-gyüjteménynyel egy nagy ivrétü magyar Codex is jutván: egyik átvevő biztos, a köztiszteletben álló Lugossy József akad. lev. tag azt az 1850. sept. 3. nyelvtudom. osztályülésen ékesenszólólag és rokonszenvesen, a régi magyar irodalomban bámult otthonosságot tanusitó értekezésben mutatta be, megjegyezve: „hogy az Erdélyből került, hihetően egyetlen példány, sőt mint útféli rideg emlék a mult századból, egész fajának s némének testvértelen fenmaradt hirmondója, magányos s már szinte porladásnak indult sirköve egy maroknyi hitfelekezetnek — a Szombatosoknak vagy Zsidózóknak a XVI-ik század végéről s a XVII-ik elejéről." Ismertető mélyrehatóan tanulmányozta a ritka becsü Codexet, s minthogy a czimlap nehány első levéllel és a kézirat utolsó levelei egyiránt hiányzottak, csak a másolók nevei maradván meg közben, minthogy Bogáthi Fazakas Miklós Zsoltárkönyve s más műveinek (lásd I. czikkemet) evvel rokonsága nem volt ismerve, Péchy Simon élete, keleti nagy nyelvismerete, szombatossági hajlama s szerencsétlen vége ellenben előtte tudva volt: a Codex tartalmának összevetése, második részének éles szombatos jellege, Péchy nevét viselő egy pár ének, valamint a zsoltárokon és hymnuszokon elömlő borongó vallásosság, nagy üldöztetésekről tanuskodó panaszos énekek szomoru hangulata, a zsoltárok kezdő betüiben a zsidó nyelv tökéletes ismeretére mutató aphoristicus czimmondatok azon véleményre vitték, hogy az egész Codex szerzője nem lehet más, mint Péchy Simon, a mit több változatban ki is fejezett. Egy helyen [1]) igy szól: „Ha e Codex első és nagyobb darab-

[1]) Uj Magyar Muzeum, 1850—51. II. köt. CXV. l.

jának, a Zsoltárkönyvnek nyelvét, irályát s vers-szerkezetét a Péchy nevét viselő két hymnuszszal, összevetjük: annak legnagyobb része szerzőjéül őt nem oknélkül tekinthetjük .... Éljen hazai nyelvünk egyik derék bajnokának, a Zsoltárok magyar rimes versekben első forditójának, Péchy Simonnak feledésre dülni kezdett emlékezete!" „Sőt — igy folytatja — a nehány megnevezett szerzőjü [1]) hymnuszon kivül avagy nem épen Péchy Simonéi-e a Codex nevezetlen maradt, de ha figyelmesen olvastatnak, a Zsoltárokkal ugy, mint Péchy kétségtelen darabjaival közös benső jegyekben egyező többi müvek is? Ugyanazon nyelv és szólás, azon verskezelés mindenikben, ugyanazon rövid, velős, rabbin-szellemü, következetesen kivitt vers-fők és ének-czimek itt is, mint a Zsoltárokban, például: Készület... Védj Isten törvénytartókat... Jó út... Ha ettél, hálálj sat. Mindezek alapján a CXVI. lapon ismétli véleményét a tudós szerző s azt mondja, hogy Péchy Simon nem csak a Zsoltárkönyv, de a Codex legnagyobb részeszerzőjeként üdvözlendő, mely méltán érdemelné, hogy a Péchy-Codex nevet viselje. E nézetében megerősiti őt Székely Sándor unitárius egyháztörténetiró, a ki azt irja, hogy Péchy Simon követői számára több prédikácziót és énekeket is készitett. [2]) Bizonyitékul idézvén a 45 és 126 (az unitárius főtanoda alább ismertetendő példányában CXXXVII.) zsoltárt. Ismertető a CXXVII-ik lapon harmadszor is ismétli itéletét, s ha kinek kételye maradt volna fenn, a LXVI. zsoltár elhatározólag fogja emlékeztetni ama férfira, a ki — Kemény János fejedelem szerint [3]) — igen tudós volt mind theologiában s mind egyéb arsokban.

A Codex egyházi énekirodalmi becséről ismertető a CIV—CV. és CXXV. lapokon két szempontból szól; először idézve kivonatosan az első Fő-részből a XXVII. és LXXXVIII. zsoltárt, a második vagy Szombatos-részből egy szombatit, egy uj hold ünnepére valót [4]) s röviden, de sokat kife-

---

[1]) Bökényi János, Alvinczi Énok, Pankotai János. Uj M. Muz. Ugyanott CXII. l.

[2]) Uj M. Muzeum, ugyanott CXVI. l.

[3]) Uj M. Muzeum, idézett értek. CXV. és CXVII. ll.

[4]) „ „ „ „ „ CIV—CV. ll.

jezőleg igy apostrophálja azok fontosságát: „Ki nem venné ezekben észre XVII. századi irodalmi virágzásunk nyiló kelyhét? ki nem ismerné zsenge illatát?“ A LXVI. zsoltárt a maga nemében egyetlennek, tüneménynek nevezi, sőt oly jelesnek, a mi ezen korban egészen szokatlan s irodalmunkban első példa a később Ráday és Földi János által felelevenitett s az elsőről nevezett versformára u. m. a mértékesen rímes dal-alakra. E zsoltár oly meglepő könnyűdségü és tisztaságu trochaicus lábakban s rímezett sorokkal elejétől végig oly szépen lejt, hogy szerzője neve az Erdősiek, Gyöngyösi és Rádayak epochalis nevei mellé méltó joggal emelhető. [1]) Másik a dal- és énekirodalmi szempont, miről föllelkesülve irja: hogy e Codex szinte 200 darabja mind bizonyos *Nótára* van alapitva és igy a kéziratban igen gazdag elősorolását birjuk részint meglevő, részint már feledésbe ment régi dalainknak s éneinknek, melyek hazánk troubadouri korszakának alkonyán, a XVI. század végén s a XVII-nek elején még saját dallamaikon énekeltettek s az egész népnél oly ismeretesek voltak, hogy egy kezdő sorral vagy tartalmának érintésével rájok hivatkozni elegendő volt. Leggyakoribbak voltak — mivel a Codex maga is vallásos tartalmu — a vallásos énekek dallamaira való útalások; de nem csekély a világiak száma is, melyeknek sorát a vallás-éposziakkal együtt elő is sorolja s észrevételeit igy végzi: „Mily dús költészeti vagyon nyomai vannak csak e Codexben! s mily nagy vala az utóbbi kor hanyagsága, mely csak az itt emlitetteknek is egy részét veszni hagyá! . . . . Mindezeknek összeszedése, egybevetése, lajstromozása, kiegészitése s végre itészeti kiadása mulhatlanul szükséges járulék irodalmunk s fejlődésünk történetéhez.“ [2])

Keletkezése időkoráról ismertetőnek nézete az, hogy az 1600—1615 közé teendő. A könyv táblájában ugyanis felbontatásakor egy kalendariumot találtak 1591-ből; a kik Kis-Solymoson később másolták, az első t. i. a zsoltármásoló Gábor deák azt irja, hogy tavaszszal végezte el, de évét nem mondja meg; a második: Váradi Antal 1615 május 25. kezdette, alig öt levél után felváltotta Tolnai István, ki a 145 levelet végezte el decz. 15. Zárszavai ezek: Laus et honor Regi Secu-

[1]) U M. Muzeum, idézett értek. CXXVII. l.
[2]) „ „ „ „ „ CXXVI. l.

lorum in perpetuum. Amen. [1]) Negyedik és utolsó volt ifjabb Zak Péter Rector Kis-Solymoson 1618. [2]) Eddig a nagy tudományu Lugossy József értekezésének tárgyamra tartozó része.

Második, a ki közvetve szintén tudományos véleményt mondott e Codexről és szerzőjéről, Toldy Ferencz; Kriza János, akadémiai lev. tag s a kolozsvári unitárius főtanodában akkor könyvtárnok, az elébbi ismertetést olvasván: iróját levélben tudósitotta, hogy az emlitett könyvtárban van egy 1617. Gábor deáktól s később másoktól, különösen vége felé pedig 1617—1618—1619—1620, 1624 és 1626. években más meg más kéz által másolt, szintén Szombatos Énekeskönyv kéziratban, melyben a Jancsó-Codexben meglevő zsoltárok hiányzanak, de második részében vannak oly énekek, melyek viszont abban nincsenek meg, ilyeneknek gondolja különösen e kézirat végén levő tanversezeteket. Ezután a kézirat részletes leirását adta. Lugossy — ugy látszik — Toldyhoz, mint az Akadémia titkárához küldötte be az érdekes levelet, mely annak 1851. sept. 22-ki összes kis gyülésében felolvastatott. E kézirat czime — irja Kriza — Szombatosok Énekeskönyve. A felolvasásból kitünt annak egész tartalma, keletkezése ideje s körülményei, valamint az is, hogy a szerző neve itt sem jő elé s Gábor deákon kivül még másoltak 1619-ig Zak Péter, 1626 Thordai Zsigmond, tulajdonosa 1766-ig a kis-solymosi Mátéfi és Koncz-nemzetség volt s akkor került a nevezett főtanoda birtokába. Ez alkalommal Toldy F. Krizától a két példány közötti különbségről s netalán még ott levő hasonló ismeretlen Codexekről is tudakozódván: arról értesült, hogy a főtanoda könyvtárában Bogáthi Fazakas Miklósnak is [3]) van Énekes könyve, mely kiadva nincs, igen szép rímes zsoltárokból áll, s általában Bogáthi egyike a XVI. században, Dávid F. korában élt legjobb zsoltárforditóknak, a ki mintegy ujjáteremtője a kereszténység számára is oly dicsőségesen ének-

[1]) Uj M. Muzeum, idézett értek. CIII. l.

[2]) „ „ „ „ „ CII—CIII. ll.

[3]) Nem tudom, miért irják tudósink e nevet Fazékas Miklós-nak. Én nem láttam igy egykoru emlékekben. Nem is egyezik nyelvünk természetével. Azért, hogy a tő: fazék, nem következés, hogy a képzésnél is ez maradjon meg; sőt a nyelvérzék, a kiejtés könnyebbsége az é-nek a-ra változását követeli. Nem fazékas, de fazakas, a mint lesz kerék-szóból nem kerékes, hanem kerekes, derék-ből = derekas sat.

lett zsidó király magasztos hymnuszainak. Kriza ezt és később Thordai János 1627-ki Zsoltárkönyvét is megküldötte, melyhez szintén hozzá voltak irva Bogáthi zsoltárai. Különös, hogy Bogáthi neve mindkét példányon mint iróé állott ott. A Thordai-féle zsoltárkönyv előszavában is ő mint kitünő zsoltárforditó van kiemelve. Kriza azt is tudatta, hogy egyik udvarhelyszéki pap barátja könyvtárában is megvan ennek egy példánya; de róla többet nem ir, én hátrább ismertetni fogom.... Azért küldi s adja tudtára ezeket — ugymond — hogy egybehasonlitván Toldy a Jankovich-Codexxel, meggyőződjék arról, hogy a fenforgó zsoltárénekek irója dicsősége nem Péchy Simont, de nézete szerint Bogáthit illeti; e tévedést az idézhette elé, hogy az Akadémia azt ismertető tisztelt tagjának értekezése irásakor csak egy Codexről volt tudomása. A Péchy nevét viselő két ének a kolozsvári Codexnek második, vagy Szombatos-részében jő elé.... Kriza tagadja Bogáthi szombatosságát; énekei nem viselik inkább magukon — ugymond — a szombatosság jellegét, mint a Szenczi Molnár Alberté, Heltaié vagy Thordai Jánosé. Ily értelemben Szent Dávid és az egész ó testamentum szombatos. Bogáthi Dávid-érzelmü volt, szombatos nem lehetett; mert a zsidózás visszamenés, őt pedig irásai az előhaladás hivének mutatták. A szombatos secta megalapitása — irja Kriza — Péchy müve s későbbi történelmi tény, mint Bogáthi zsoltár-irása. Csak Péchy volt képes azt öt fejedelem alatti (Báthori Zsigmond, Székely Mózes, Bocskai István, Báthori Gábor és Bethlen Gábor) nagy befolyása és tudománya által kivivni s terjedelmes jószágaiban, jobbágyai s más szabad székelyek közt sokakkal elfogadtatni, legtöbbnyire az unitárius egyháztól vonván el hiveit. Hiszi — igy zárja be érdekes levelét — hogy ha Toldy fáradságot vesz magának Irodalomtörténetében Bogáthit megemlitni, ő is őt tartandja a szép nyelven irt Psalterium irójának. Azon kérdésről: vajjon az ifjabb vagy idősb Bogáthi Miklós-e a szép zsoltárok irója? Kriza 1853-n márcz. 20. irt levelében Fosztó Uzoni véleményével ellenkezőleg, azt véli: „hogy az ifj. Bogáthi nem lehetett; mert neki semmi más müve nem ismeretes; ellenben, hogy az idősb volt, mutatja vallásos hivatása, papi készültsége s ifjukori radicalis theologiai iránya, mely szerint ő a tiszta monotheismust tanitó Dávid F.-nek volt követője, s bár a fejérvári gyülésen 1579. alá is irta a többi pap-

sággal a Jézust illető subordinata adoratio tanát, de csakhamar elunván a sok czirkálást, egész költői könnyűséggel Baranyába barangolt el s csak később, csillapodott vérrel, érettebb észszel fogott kezet az orthodoxus unitáriusokkal.“ [1])

Igy jutott Toldy Bogáthi F. Miklós egyházi költészete bővebb megismeréséhez, s bár személyét illető véleménye ezek következtében némileg módosult, a Szombatosok Hymnariumáról Lugossy felfogását fogadta el, rokonszenvesen tárgyalta, énekiróik költészetét nagy figyelemben részesitette, különösen a Bogáthiét; [2]) a kolozsvári unitárius főtanoda Bogáthi-féle Énekeskönyvét azonban, Kriza nézetével ellenkezőleg, ifjabb Bogáthiénak, a Mátyás király kronikája folytatója fiáénak nyilvánitotta, ki szerinte a szombatos felekezethez állott s kinek 1604. készült Zsoltárkönyvét több könyvismerők mint kinyomtatottat hirdetnek anélkül, hogy valaha egy is látta volna, mely maig kéziratban rejlik a kolozsvári unitárius főtanoda könyvtárában. Ennek az első részt tekintve hű (?) mása az Akadémia Codexe, a második részben levő Szombatos-Énekek némi eltérésekkel; végre az unitáriusok birtokában van egy harmadik is — a Kriza által ismertetett példány. E nem csekély énekkészlet nagyobb részben a zsoltárok szerzőjének látszik lenni; de vannak egyes énekek más megnevezett, de Péchyn kivül ismeretlen egyénektől. Ilyenek: Péchy Simon, Pankotay Tamás, Bökényi János, kinek — a versfőkből kitetszőleg — szintén két éneke van, Alvinczi Énók, hihetően szombatospártoló hölgy. E szerint a Szombatosok énekköltészete 1581-től a következő század első negyedébe szolgál át. „S ha már most — igy zárja be e részt Toldy — mindezeken birálólag végig tekintünk, ugy tapasztaljuk, hogy a protestans énekköltők közt nincsen olyan, a ki határozott felsőbbséggel jelennék meg társai felett: egyenlő miveltségi fok egyformává tette az összes költészetet; de egyes darabok s ismét egyes darabok egyes helyei találtatnak a többek felett kitünők. Ellenben érezhető emelkedést mutatott a költészet az üldöztetése közepett egészen kedélyvilágához utasitott szombatos felekezetnél s különösen annak főképviselője Bogáthi ifj. (?)

---

[1]) Krizának Toldyhoz irott eredeti leveleiből. Fosztó Uzoni az 1592-en elhalt idősb Bogáthi Miklós fiának tulajdonitja. Unitárius Egyháztörténelme I. köt. 342. l. a székely-keresztúri gymnas. péld. szerint.

[2]) Magyar költészet története II. kiadás 1867. 186—189. ll.

Fazakas Mihálynál (helyesen: Miklósnál), kinek szabadon dolgozott zsoltárai és énekei mind melegségre s költői kifejezésre, mind az érzések nemességére, végre a nyelv- és versalak tisztaságára nézve mindent meghaladott, mit egyházi költészetünk azon időben előállitott. Akkor azonban a szép énekgyüjtemény az országos tilalmak miatt világot nem láthatván, s a kisded felekezetnek istentisztelete rejtekhelyeiből ki nem hatolhatván: az összes énekszerzésre nem gyakorolhatta azon nemesitő béfolyást, mely különben el nem maradhatott volna." [1])

Kriza felszólalásának a Lugossy és Toldy Bogáthi személye és költészete felőli véleményének módositására volt némi hatása; de a létező kételyek nem oszlottak el. Erre nézve nyomatékosak a Fosztó Uzoni után általam (az I. czikkben) közölt ujabb adatok, főleg az erdélyi Muzeumban levő Bogáthi-Codex s az ezek összevetéséből kitünő, az átiróktól tett változtatások kritikai megvizsgálása.

Bogáthi F. Miklós Zsoltárkönyve és a Szombatos-Énekek iránt folyt eddigi eszmecserében és a nyilatkozott szakférfiak itéletében két sarkalatos tévedés van: 1) hogy Bogáthi Miklós és énekei s az unitárius hitvallás, Péchy Simonnal és az ő megaláztatása után s inkább vénségében nyilatkozott szombatosi vallásával és Szombatos-Énekeivel összezavartatott, 2) a Codexek tartalma, természete, dogmatikai jellege és keletkezési ideje tudományosan nem állapittatott meg. Igen nagy átalánosságban, a dolgok külformáin csüngve, a Codexeknek másolók által készitett különböző szövegeit kritikailag meg nem vizsgálva, folyt róluk a beszéd. A m. tud. Akadémia Jancsó-Codexe nem Szombatos-Énekeskönyv, a mint sarkczime szól; mert a mi abban legelől áll és a mi fő, ez a Bogáthi F. Miklós CLI. unitárius Zsoltár-Éneke, a miből csak a czimlap és első 7 zsoltár hiányzik s hibásan van legelől kötve az L-ik zsoltár egy része, ettől kezdve: Ha egy madarat hoz is... az LI-iknek ezen helyeig: Az engem fertéztetett rút bűnömet,
Ugy engedd meg mostani rosz tettemet...
Mint . . . . sat.

Ezen túl az egész Zsoltárkönyv rendben foly s minden ugy van, mint az unitárius főtanodai példányban, a mint ez első tekintetre fölismerhető, azon két különbséggel: 1) hogy ez is

[1]) Toldy F. Magyar költ. tört. 1867. 189. l.

sok variánst mutat, másolója módositott, javitott, sok helyt pedig rontott; 2) hogy a 41-ik lapon a XXXXI-ik zsoltár után ez van: „KEOVETKEZIK AZ SOLTAR KÖNNEK MASODIK RIZE, MELIBEN D. Saultol való meg Zabadulasat kiuania, es hogi lehetne Jerusalemben, hogi ot az Isten ielenualosagat az Zent tenplomban zive zerint zent aldozattal tiztelhetne, es az mind az eleot nagi sereggel es nagi lelkj eoreommel mehetne fel az Urnak Zent Idnepinek tizteletire, mint egiebek az kik ot uadnak, kjert ugian kjöntj lelkét es nagi banatual keseregue sir."

Ez azért érdemel figyelembevételt, mert a részekre osztást a többi versalaku Codexekben nem találhatni fel; ebben sincs több rész-megkülönböztetés, csak ez az egy. A Péchy Psalteriuma ellenben, melyet hátrább ismertetni fogok, öt részre van osztva, s a második épen itt kezdődik. Érdekes lenne tudnunk: vajjon a Bogáthi eredetije is részekre volt osztva s nem onnan vette át a Jancsó-Codex irója és Péchy is, vagy tán ettől amaz? E kérdés ma nem tisztázható.

Az LI-ik zsoltárkezdet után a VIII-ik, IX-ik sat. a 49-ik lapon levő LI-ik zsoltár végéig, mind egy kéz irása, szabályos, férfiasan szép irás; az LII-ik zsoltárral kezdődik az 51-ik lapon Gábor deák tiszta, de szögletes irása s tart a 106. lapig. Látszik, hogy e férfinak csaknem keresete volt a szombatos egyházak s patronusok részére Énekes-Könyvek irása. Itt kezdődik a valódi Szombatos-rész. „Az Istentől rendeltetett szent igaz ünnepeknek megszentelésére csináltatott Énekek az igaz valláson levő tudós és istenfélő papoktól, irattatott Kis-Solymoson Ao 1615. kezdve május 25-n Váradi Jánostól, folytatva ugyanazon évben Tolnai István, később 1618. Zak Péter által a 107 levéltől 161-ig." Az énekek tárgyai ezek: Szombat reggeli tanitásra való Énekek 1—29, Uj hold napjára való 5 [1]), Pesah innepre [2]) 10, Pogácsás innepre [3]) 2, Historia az Egyiptombeli szabaditásról 1, az Ötvenedik napra 2, uj esztendőre 3. Historiája a törvény kiadásának 2. Sátoros ünnepre 5. Összegyüjtés ünnepére 3 [4]).

[1]) A zsidók a hónap első napját megünnepelték, kürttel, dobbal hirdették ki a nép előtt.

[2]) Husvét.

[3]) „

[4]) Az esztendei áldások elvételekori ünnep.

Uj sátorosra 1. Szedő-vedőre 1,[1]) A ki magát bűnösnek megismeri 1. Zsengés ünnepre 1.[2]) Uti ének 1. Ezek után ily czimüek következnek:

„Ez énekek a hamis vallásoknak romlására és az igaz vallásnak minden részeinek megmutatására irattatott (igy!). Utolsó ének a 161. lapon: Mi dicsérjük az Urat sat. ezen Notára: Jer mindnyájan örüljünk sat.

Előttem minden kételyen felül áll, hogy itt egy unitárius zsoltáros- és egy szombatos hymnusz-könyv áll előttünk együvé irva vagy inkább kötve. Hogy az utóbbi miért szombatos? minden sora mutatja; hogy az első miért unitárius? s a kettő miért került együvé? hátrább kimutatni megkisérlem. A Kriza által ismertetett kis-solymosi eredeti Szombatos-könyv első főrészét az itt második helyen álló Énekek vagy hymnuszok teszik: 32 szombati ének, 5 étel utáni, 5 új holdnapi, 11 Pesah ünnepre való, 7 ötvenedik napra való, 3 új évi, 2 az összegyüjtés ünnepére, 2 ur sátorára s mindenkorra való, 1 az apostoli igaz hitről, végre egy sanyargatásra való — szóval: csaknem azok az énekek, melyek az Akadémia példányában, csak más sorrendben s itt-ott másképen kifejezett, de ugyanazon czim alatt. Ezt is Gábor deák irta Kis-Solymoson 1617-n. A második részt teszik több különböző tárgyu és más-más időre való énekek. Első ének: Cantio prima et observatu digna sat. mint az Akadémia Codexében; de mindjárt utána egy tisztán unitárius ének van ily czim alatt: Szép ének, hogy egy Istennél több nincs, ki az Ur Jézus Krisztusnak Atyja. Az öt levelet tevő ének igy végződik:

Ez verseket irám én nagy jó kedvemben,
A keresztényekhez való jó kedvemben,
Hogy mi részeltessünk az örök életben,
S ne ejtsük magunkat nagy keserüségben.

Az ezer ötszáz és az nyolczvan egyben,
Mikoron irnának annyi esztendőben,
Farizeusoktól való félelmében
Szolgáljon Istennek minden életében.

---

[1]) A sátoros ünnep nyolczad napja.

[2]) Az Istennek áldozás, a papnak a dézma, a termés tizedének megadása ünnepe.

Ezután következik a II-ik ének: Ez ének rendel tett sat. mint az Akadémia példányában, s igy tovább a VI énekig mind szombatos ének, más meg más kéztől irva. Ezu következnek az Akadémia példányában érintett, de hiány dogmatikus énekek I—XV-ig, mely avval végződik, a mi Akadémia példányában e részben elől áll: Ez énekes kön (32 sürün beirt levelen) az hamis vallásoknak sat. után két ének jő, melyet szintén Zak Péter Kis-Solymoson le, 1619. jan. 15. emlékezetül Mátéfi János pártfogója számá Ezután volt 9 különböző ének 1619-ről, melyet Tordai Mih végzett be, 1624-ről két ének, 1626-ról 1, melyet Thordai Zs mond másolt; leghátul egy 1602-ki Halotti Ének, uja kézirással 1620-ra igazitva ki. [1])

Ez határozottan Szombatos-Énekeskönyv; n eredeti, sem egyidejü, nem egy énekiró müve, sem szerves eg ség benne nincs, hanem különböző egyénektől és helyekről k lönböző időben összeszedett s időről-időre gyarapitott gyüj mény, melynek egész tartalma e felekezet jellemét viseli m gán. Kettő érdemes megjegyzésre, 1) hogy az I. ének egész az unitáriusok 1579-ki hittani álláspontjának felel meg, a m lyet én az ének keletkezési éve, a verselés modora, az akko radicalis irányu unitáriusok szorongatott-volta szempontjain fogva Bogáthi F. Miklósénak hiszek, a ki épen az időtájb távozott volt el Erdélyből; a szombatosok ezt tőle csak elf gadták, átvették ugy, mint zsoltárait. 2) Ez átvételnek külön böző indokai voltak: monotheistikus tanaik s üldözött sors rokon-volta, a javallatba hozó hitére nézve tán inkább az un táriusokhoz hajlott, vagy a mi leghihetőbb, azon törvény o talmát keresték általa, mely az unitáriusoknak szabad vallá gyakorlatot biztositott s megtámadtatás esetében őket is védt Tényleg a szombatosok az unitáriusok iskoláiban tanultak, pa jaik, kántoraik ott képeztettek, s csak mikor az iskolából k mentek, titokban és inkább legbensőbb érzelmeikben vagy be folyásos szombatos uraktól csábitva váltak el a törvényes hit felekezettől, de szinleg akkor is hozzájok kivántak tartozn Itt van oka, hogy külön énekeik is csaknem mind unitáriu énekek dallamaira készültek, sőt — a mint imént látók — a unitáriusok némely énekeit szövegestől együtt elfogadták.

---

[1]) Uj Magyar Muzeum. 1851—52. II. köt. 160—171 ll.

E két Codexnek nincs concret czime s czimlapja, tehát szerzőjét könyvészeti bizonyossággal meghatározni nem lehet, csak azon négy énekiró neve van meg az illető versfőkben, kiket már előbb emlitettem, kik azokat valószinüleg maguk irták vagy irattak; de az egész Hymnusz-könyvet ez alapon Péchyének vagy valamely — egészen irodalmi név nélküli — társáénak tulajdonitni nem lehet. Péchy akkor, midőn Bogáthi Zsoltár-könyvét irta — a mint alább ki fog tünni — még csak iskolamester volt Őssi András gazdag szombatos főur szent-erzsébeti birtokán s egyszersmind 3 fiának nevelője, a kik azonban egymásután hirtelen elhaltak. E csapás pártfogóját rendkivül leverte, bánatában Péchyt, a ki hozzá kiválóan jó és hiv volt, fiává fogadta s birtokait, azok közt Szent-Erzsébetet is neki hagyta. Fiusitó levele 1598. május 1. költ, s ebben azt irja róla, hogy őt Péchy Simon deák, nem csak mint szolga, hanem annál feljebb való, hűséggel és szeretettel szolgálta, magának és jószágának gondját viselte sat. [1]) Péchyt pártfogója növendékei halála után külföldi egyetemekre küldötte. Némelyek azt irják, hogy 18 évig volt s tanult idegen országokban. Én e forrást nem ismerem; de emlitett prózai forditásu Zsoltár-énekeiben maga mondja, hogy peregrinált, tehát tanult is. A CVII-ik zsoltárban az Istennek a tengeren utazók iránti különös gondviselését dicsőitvén, egyik vers-szakban igy dall a királyi költő: „Hát az kik hajókban az nagy tengerre szállnak, szörnyü munkálkodást tesznek az nagy vizekben .... Mintha hirtelen az égbe hágnának s onnat sebesen a mély örvényekbe borulnának, lelkek az ily szörnyü rémülésben csak elámul .... Reszketnek és ide s tova csak elbódulnak, mint az részegek ....“ Itt Péchy a tengerről e megjegyzést tette: „Az ki kostolta ezt az Experientiából, inkább tud rolla gondolkodni, mint rajtam esett peregrinatiomban Corcuránál az Adriaticum tengeren. Áldott az Ur örökké, ki életemet megtartván, az tenger vizéből, kiben estem vala az magas hajóról ki akarván ugrani, ő magával alatt az hajóval kitaszittata az partra, és ugy tartá csudálatosan meg életemet. Mondom: áldott örökké az ő szent neve. Amen.“ Őssi nem sokára elhalván, birtokai Péchyre szálltak, s evvel szerencséje meg volt alapitva. Első neje Homoród-Szentpáli Kornis Judith lett, s ő ez által a később fejedelem Székely Mó-

---

[1]) Keresztény Magvető. IV. köt. 244—246, 255—266 ll.

zesnek sógora; Báthori Zsigmond 1601. titoknokává vette, s igy gyorsan emelkedett föl Erdély cancellári fényes polczáig. Azt hiszem, ily nehéz hivatalokban, oly háborgó időkben rímes zsoltárforditásra neki ideje nem jutott. Azonban erről az erdélyi muzeumi Bogáthi-Codex ismeretessé léte óta szó többé komolyan nem is lehet: annak 1584 és 1586-n költe kizár minden Péchyre vonatkozható következtetést, a ki 1640-n halván meg, akkor alig lehetett 20 éves.

Harmadik hasonló tartalmu példány szintén a kolozsvári unitárius főtanodáé, melyet a m. tudom. Akadémia is lemásoltatott. Ez nagy ivrétalaku Codex, egykorulag fejér hártyába kötve, a belső boriték papiros felső szélén ez a XVI-ik század első feléből való jellegü régi kézirás van: Verbum Domi Dej Omnipotentis manet in aeternum; alább ez: A. 1606. men. Junj harom Zeken es feier uar fel oly ho leot, hogj sem fw, sem gabona ki nem latzott, közel terdig. Ezután a Codex első részét tevő I—CLI. Zsoltárnak kezdő sorai vannak Indexre véve, a mint a kéziratban egymásután következnek, az első betü szerint hiven leirva ez: Jambor es beolcz Bodog es Szent Istenet tudgia (Psalmus I.) a legutolsó: Battiaim közt küsebb valék. (Psalmus CLI.) Tovább ez van: Index Psalt. t. i. a zsoltárok ABC szerénti mutatója, a kettő 1—12 lapon. A legelől álló zsoltár szó és betü szerint leirva ez: Az partosok ellen Dauid igi imadkozek Psalm. 4.

Az utolsó: Szentek az feoldeon ha uattok Psalm. 6?

A 12-ik lapon következik a czimlap:

PSALTERIUM. MAGIAR SOLTAR, KIT AZ WDŐKBELI HISTORIAK ERTELME SZERENT KWLEOMB KWLEOMB MAGIAR EKES NOTAKRA AZ ISTEN GIWLEKEZETINEK JAVARA FORDITOT
BOGATI FAZAKAS *Fia*[1]) MIKLOS.
Psal. 1. JAMBOR. Notaia: Mennek feoldnek Vra, Istene etc.
1604.

A belső fejér lapon: Matth. 5 et 17. Ne vellyetek, hogy jöttem az torvenynek és az Prophetaknak eltörlésére: nem jöttem hogy eltöröllyem, hanem hogy bétöltzem. (13—14 ll.)

A 15. oldalon kezdődik a Codex, igy:

---

[1]) E szó más kéz irásával van beirva utólagosan.

PSALMUS I

Jambor es beolcz, bodogh es Szent sat.

A czimlap és a két első zsoltár egy kéz férfias, szép irása, a harmadik másé, de szintén igen tiszta és szabályos, semmi törlés benne, semmi változtatás vagy mocsok, mintha gyöngyként lenne öszszefűzve, oly szépen foly egész az utolsó CLI. zsoltárig. A zsoltárok elején balra a II-ikon kezdve végig e két betü van: PS. II. PS. III. PS. IV. (Psalterium 2. 3. 4.) sat. Utána ki van téve az éneksorok első betüiből kijövő intő, oktató, vagy más irányu bölcs és vallásos mondat, p. o. Ments fiutól.... (III. zsolt.) Árulók elvesznek (IV.) Udvari vádasról.... (V.) Beteg ember szauah.... (VI.) A hamis uadra ne bants... (VII.) Mely nagi az Isten.... (VIII.) Eoreom enek Goliathrol.... (IX.) A latrokat verd meg Isten... (X.) E mondatok egyes betüi a vers-szakok elején mind nagy nyomtatási betükkel vannak irva; utánok e szó áll: Not. vagy Notaia: például: Mint kivánkozik a szarvas .... vagy: Árpád vala fő a Kapitányságban ... vagy: Megszabadultam már én a testi haláltól ... vagy: Régen vala az nemes Persiában sat. Helykimélés végett utalom az olvasót Lugossy J. ismertetésére [1]), ott ki van jelölve mind a vallásos, mind a régi világi dallamokra irt zsoltárok kezdő mondata és notája, melyek egy századok előtt letünt magyar dal-világ meginditó emlékeit költik fel a lélekben. De különös figyelemre méltónak látom azt, hogy Bogáthi szép két énekét, az 1582. apr. 18-n meghalt Sztáray Miklós uj-thordai unitárius pap 's az 1574-n meghalt Somner János kolozsvári unitárius főtanodai tanár énekeik dallamára irta [2]), mi az unitárius egyházi ének-költészet történetében egy homályos tényt állit teljes világosságba, azt t. i. hogy Dávid Ferencz az unitáriusok Énekes-Könyvét is szintugy, mint hittanaikat, teljesen megalapitva s elfogadtatva, viruló életben hagyta hátra; e nélkül Bogáthi 1584-n irt Zsoltáraihoz nem vehetett volna át életben levő, kész, a nép és egyház által elfogadott és ismert templomi éneknótákat. E két ének a CXL-ik (a 260—261, lapon) és a XLVIII-ik (a 103—105. lapon); az

[1]) Uj Magy. Muz. 1841—52. II. köt. CXXV—CXXVI. ll.

[2]) Ez Lugossynál sajtóhibából Nota Somoriana-nak van szedve. Uj. M. Muz. 1850—51. 2. köt. CXXVI. l.

elsőnek czime: „A Hizelkedeok“ [1]) az utolsónak: „Szállás után Sion.“ Van még két ének: a XXCV-ik és XCV-ik, melyek elsőjében a dallam helyére ez van irva: Saxonica, Turris Claudiopolitana (175—176. ll.); a másikban: Est haec Turris Claudiopolitana. (192—193. ll.) Jelentését vagy a benne rejlő történeti vonatkozást kinyomozni nem tudtam. Ezutáni nyomozók pótolják s egészitsék ki. Bogáthi Zsoltárkönyve ezen példánya a 274-ik oldalon végződik, hol e — más

[1]) A CXL-ik Zsoltár 7. és 8. vers-szakában egy idegen szó jő elé: hepcziher. A Codex-másolók nézetétől eltérőleg magyarázza Péchy Simon emlitett saját forditásu Zsoltárkönyvében. Érdekesnek látom megjegyezni, azértis, mert a Lugossy J. idézett értekezésében is fel van véve a kis-solymosi iródeákok értelmezése (Uj M. Muz. 1850—51. 2 ik köt. CIII. lap), hogy t. i. e szó Dávid király ellenségeinek fejét, Doëget jelenti.

Az unitárius főtanoda Bogáthi-példányában igy van:

Ez Istentől szakàtt Doëg kevánságát,
Ne hagyd előmenni rajtam ily szándékát;
Mert ha most megejthet, elhiszi ő magát,
Jó szerencséjében nem tiszteli Urát.

De sőt ellenségim feiét, ez Doëget,
Kik engem kerülnek azok hepciherét,
Büne szerént uerd meg, törd azzal feieket,
Az mit nekem szántak, hogy erezék bűnöket. (260—261 ll.)

Az akadémiai Jancsó- és Tordai-féle Codexben is igy van mindkét vers-szak; eltér ellenben ettől az erdélyi muzeumi Codex második vers-szaka, hol ez áll:

De sőt ellenségim feiét, ez Doëet,
Kik engem kerülnek azok elveszszenek,
Bünök szerént verd meg, törd azzal fejeket
A mit nekem szántak, hogy értsék bünöket.

Itt tehát a hepcziher szó egészen ki van hagyva.

Péchy imént emlitett forditásában az LIII-ik Soltárnál e megjegyzést teszi: „Ezen Soltár (làsd oda fel a 14-ben) itt csak kevés szóval való változtatással iratott; okát nem tudják a bölcsek, miért iratott kétszer, jelentik mind azáltal, hogy a Szent lélek itt az áruló Doëg és vádaskodó Ziphiekreol irattatott ének köziben akarta a Messias ellen pártolkodó üdőről, nemzetségekről való proféczíát helyheztetni, kik sem Istennek, sem Messiasának és szabaditó akarattyának — mint Pharao — nem hisznek.“

Nekem ugy tetszik, hogy a hepcziher a Ziphiekreol szó eltorzitása, az illetők azt rosszul olvasták. Siph vagy Ziph (a XVI. században nálunk a Z és S fölcserélve voltak használatban) két város neve Judeában egyik Edom felé, másik Juda hegyén, melyről azon puszta vette nevét, a melyből Dávid, a Zifeusok árulásától félve, a szomszéd Máon pusztájába menekült (Sámuel I. 23. r. 14. 15. 19. 24. 25. v.) tehát Doëg és az áruló Ziphiek lehettek, kikről szólhatott ez ének. A mellékelt hasonmás és az irott szentirási emlékek ezt látszanak mutatni.

kézzel irt bezáró szók láthatók: Honor et gloria Regi Seculorum immortali, Soli Sapienti Deo. Amen. 8. Thebeth[1]), Scribebat W. P. Ugy vélem, valamelyik zsidó-nyelvtudását fitogtató iródeák kézirása. Mint lényegest megjegyzem, hogy a zsoltárokban is előjő egy ének, a mi a Dávid Ferencz-féle unitárius Énekes-könyvben is megvan, melynek t. i. versfejei e mondatot képezik: Had lakiam iol mig elek (184—186. ll.). Ha mindkét helyen nem a Bogáthi műve: melyik kölcsönözte a másiktól? meg nem határozható, mert a kelési éve egyik Énekes-Könyvnek sincs még kritikailag megállapitva, s a Dávid Ferencz-féle példány, fájdalom! nincs most kezeimnél.

A 275-ik lapon kezdődnek a valódi Szombatos-Énekek, melyek közé itt-ott tiszta unitárius énekek is vegyülnek; a miket hogy az olvasó a már ismertetett Lugossy- és Kriza-féle Codexbeliekkel összehasonlithasson, röviden megjelölök. Legelől van 3 mérsékelt szombatos ének egy kézzel irva, utána 3 unitárius: Adjunk hálát az Ur Istennek... Oh mennyei nagy boldogság... Adj békeséget Ur Isten...! Ezután három más-más kézirásu szombatos ének. Ezután: Oratio Pia, erős zsidós ének, hogy Isten ellenségeiket verje, üldözőiket rontsa meg; megint egy unitárius ének: Összegyültünk nagy örömmel... megint más unitárius ének; egy mérsékelt zsidós ének. Nyolczféle kézirás a 275—288. lapig.

Itt a derekas és tisztán szombatos énekek következnek: szombati 15, pénteki 8, hálaadás 5, összegyüjtés ünnepére 3, heteknek vagy ötvenedik napnak ünnepére 5, összegyüjtésnek vagy sátoros ünnepnek napjára 1, egy erős kálvinista praedestinatiós ének, benne ily hely jő elé:

Kiválasztottad Uram mind az tieydet,
Mégh teremtésnek előtte, az te fiaydat,
Kiket te elöláttál és kiket megszámláltál,
És kiket szerettél, kik te szent akaratodat
Követnij akarták . . . . . (344—45 ll.)

Tovább egy igen szép ének: Az üdvezülés módjáról, bárminő vallásuak által gyönyörrel használható (345—348 ll.); megint egy unitárius ének: Az Atya Isten és Fia iránti hálaadásról (348—350.); ezután jő a Pesah

[1]) Január 8-án.

ünnepre való 5, pogácsás hétre 2, megint két mérsékelt zsidós, uj évre való 2, uj ének szombaton, Nota: Oh Izrael szerető népem . . . . Leirta az, a ki szerzette. (368—69. ll.) Nem tudtam kilétét kinyomozni; ismét két erős zsidós ének, uj évre való 2 zsidós ének, 6 unitárius (376—386 ll.) Itt mintegy el van rejtve két gyönyörü ének-töredék, közbül elveszvén egy levél, rajta elveszett — s tán örökre — az elsőnek utolsó, a másodiknak első része (386—387 ll.); azután egy szép ének (Cantio Pulchra): Bánatos szivem tekints az égre; ezután Péchy Simonnak egy sajátkezüleg versben irt szép éneke (394 l.), megint egy más szép ének (Cantio Pulchra). A 289 laptól a 376 lapig, tehát a tisztán szombatos énekek irásánál egy kéz irása, mit csak a 345—350 lapon szakit meg két unitárius éneknek két különböző egyén kezével beigtatása; a 377 lapon kezdve a 399-ig kilenczféle kéz irása van. Ezek közt van a Péchyé is, mit saját orthographiájával egész kiterjedésében közlök azért, hogy az általam mélyen tisztelt Lugossy József ur meggyőződhessék ugy a Péchy theologiai irányának, mint verselésének eszmei és technikai jelleméről.

Nota: Az gonoz termeszet meg romlasarol.

Nomen fictoris in Capitibus versuum.

Semmi ninczen ez feoldeon allatok keozzwl, Ki urat nem tartana teremteoiwl.
Tiztiben iar minden uigan es eorwl, Ember is io ki erre uigan keszwl.
Im uysagot mutattya valtozassal, Vijult holdnak tanitya peldaiaual,
Tiztiben kell iarni sok vigiazassal, Draga wdeo ne follijon tuniasagal.
Mennieij seregek hiuatollyokban, Hiuen iarnak s wratt nagy hatalmaban
Dwczyeojtik kegies meltosagaban, Embernek tanusagh ez zep peldaban.
Olij beolczien az Egeket teremptette, Magas karikakra felfwggeztette,
Tengelyekre erössegeol rendelte, Cziuda sebes forgassal ereztette.
Noha feoldnek egnek minden Czillaghi, Nagiobbak sokkal hold keowül Sereghi,
Meg is huzonnegi ora cziak az keozj, Hogi egez menny feoldet mind elkerwli.
Paraszt elme de ezt megh nem ertheti, Mert annira szemeuel nem neszheti,
Nem tudgia hogy emberseg annak oka, Hogy ereotlen napfenij meg nem lathatija.
Ez feoldet közepbe felfwggeztette, Mély tengerrel keorwl megh eowedczette,
Emberekkel mindenwt betöltötte, Lelkes allatokkal gazdagga tette.
Pusztan semmit sem wresen nem hagijot, De mindennel beoueon mindent meghrakot,
Hasznos erőt kiczidekben is adot, Tanolasra mindenben okot adot.
Tudo dologh Istennek beolcziesege, Mindenekben teccik Cziuda ereie,
De hold ad okot sok elmelkedesre, Mert uy valtozast hoz minden negijedben.
Sokfele ereje ez feoldiekben, Birodalma niawalyakon, wdeokeon,
Titkos Ereie fakon es fwueken, Deorgheot Egen, uizeken es szeleken.

Isten euuel holdott gazdagitotta, Cziudaiual ennyere magaztalta
Nepenek Innepét ez okon hatta, Hogij hirdessek ilij sok hatalmát raita.
Neki azért, nem holdnak innepelliwnk, Sziuel, szoual, meliwnkel eot diczjeriwk
Sok Eőrőm Innepek utan erhesswnk, Eörök Inneplessekct most rémellwnk.
Finis.

A kézirat azonosságát kezeimben levő s általam különböző levéltárakban is látott számos eredeti levelei igazolják.

E Codexet correct czimlapja, az első rész kettős tárgymutatója s egy kéz által gondos leirása, mind a szerző nevének, mind a munka keletkezési évének (habár nem épen a ténynek megfelelőleg) meghatározása nagyobb irodalmi becsüvé teszi előttem ugy a Jancsó- mint a Kriza-féle Szombatos-Ének-Codexeknél, mely már azon tulajdonánál fogva is, hogy keletkezési ideje a XVI-ik századot csak négy évvel meghaladó időre van téve, a történeti igazsághoz közelebb jár és sok kétes kérdést vagy egészen megvilágosit, vagy legalább annyira tisztáz, hogy már csak egy kis tér választ el azon látponttól, a hol e Codexnek mind szerzőjéről, mind keletkezési idejéről teljes bizonyosságu tudomást szerezhetünk.

E lát-pontot megtaláljuk az Erdélyi Muzeum kézirattárában levő (I. czikkemben, a 4—5 lapon 1) a) b) jegy alatt futólag érintett) 1584—1586-ki (bizvást és érdem szerint ugy nevezhető) Bogáthi-Codexben, miről épen ezért bővebben kell szólnom. Ez egy 4-edrétü magyar kézirat, kezdettől végig egy kéz 1608-ki igen jól olvasható, szabályos irása, mely kora irásjellegét magán viseli; kemény táblával egész barna bőrbe kötve, franczia aranyozott sarkmetszéssel és diszitéssel, melyen feljül e sarkirat van: BOGATI MIKLOS IOB SOLT., alol ez: FORDITASA G. (vagy C.) R. E., a harmadik levelen van ABC rendben egy egykoru nem teljes, a Codex utolsó két levelén folytatott, de igy sem egész Tárgymutató, nem a sarkon megjelölt, 1586-n irt első munkáról, hanem a másodikról, tudniillik ugyanazon szerzőtől 1584-n irt Zsoltárokról, ily alakban: INDEX L. A. sat. s a két helyen meg van jelölve a CLI. Zsoltárból LXXXVIII. Szerfelett kis kerek, vén emberes, de olvasható irás, a Codex-iró kézirásától egészen különböző. Ezután a 4-ik lapon van az első munka czime: PARAPHRASIS LIBRI JOB. sat. (mint már I- czikkemben emlitve volt), elől Kornis Farkashoz intézett kilencz latin párversből (distichon) álló ajánló-levéllel, melynek czime ez: Ar-

gumentum, Dedjcatio, et Capita versuum, ezután a versek:

Pasiphilo puero festjuo tristis ademto
Causam immatura de nece quaero pater . . . satt

A 4-ik levél 2-ik oldalán a Bevezetés fölött e ráutalás olvasható:

Ad Notam: Tamazta az Isten az Kereztienekre etc.
Vel Tobiae: Minden embert erre zwuem zerent etc.
Vel: Josephnek megmondom az ő Cronikájat etc.

A négy vers-szakból álló Bevezetés ez:

Pokol legene tob vagy io Eletwnkben,
Giakran tudakoznak Bölczek bezedekben.
Senkj Eggik nelkwl sinczen Eleteben,
De nem tuggiuk mj io, mj nem Eletwnkben.

Az tudatlansagbol Ismernj nem tuggiuk.
Betegseg, Zegenseg pokol, azt forgattjuk,
Egesseg, urasag nag io azt kialtjuk,
Ez itelet kozben, Istenwunket bantjuk.

Sokak kozt engem is Isten tapaztala,
Testemben, házamban mjnap saniargata,
Kinek Vruossagot Zent atjam mutata,
Hog azzal nem gwlöl Irassal tanjta.

Irasban en Bumban Szent Jobra tekentek,
Kit twkörwl vetet nekwnk uz Itelek,
Isten, fiajnak kit megmagiarazek,
Ezek közt magamnak keservemben szolek.

Ezután kezdődik maga az Ének.

Caput 1. Pogan nemzet wolt-e vag Sido nem tudom,
Hog Isten Zerette, hizem, mert oluasom,
HVS (igy!) orzagban igen Jambor ug olvasom,
Igen tökelletes, Istenes azt latom . . . .

Tizenhat négy soros vers után következik a —

Caput 2. Touabba gwlenek szentek ismeg Egben,
Mint fiak allottak az Ur Elejben,
Az Satan is köztök kit az Ur megkerde,
Hog Vilag Jarobol iött az azt felele.

Tiz vers-szak után következik a harmadik fejezet, igy:

CAPVT TERTIVM.

Megzolala vegre, atkoza az napot,
Kin Zwlettetet volt, monda Job illien zot,
Elvezzen az az nap, az kjn aniam hozot,
Az kij kin Atjamnak felölem hir iutot.

A XIV-ik fejezet elvégződése után következik:

PARS SECVNDA. CAPVT XV.

A XXI-ik fejezet elvégződése után következik:
TERTIA PARS. CAPVT XXII. Eljphaz. 3. Jan. 1608.
A XXXI-ik fejezet után jő:
QVARTA PARS. CAPVT XXXII.
A XXXVII-ik fejezet után:
QVINTA PARS. CAPVT XXXVIII.
Jehouah (beszéde Jóbbal.)

E Jóbról való ének $32^1/_2$ levélre terjed s mint a bibliában 42 részből, itt XLII fejezetből áll, öt Részre osztva, mit ezen Epilogus rekeszt be:

Summa Ljbrj Jobj.

Talam vagion olj kj summaiat akaria, Illj hozzu bezednek hog inkab tanollia
Noha mélto dolog hog ezt mjnd megragia, Ottan Egi Czomoban kötöm, igi is lassa'
Ur tuggia czak hol, kj Jambor ez vilagon, Vagion ugian Jambor de csak keues vagion,
De az tökelletlen azon szinen vagion, Kitakar az Isten hogi ember is tuggion.
Azért hogi ember is az Jambort meglassa, Kesertettel Isten ugian megforgattia,
Szerenczeiet, testet mjnd mas kepbe hozza, Hogy bwnösnek hizj wtet ha kj lattia.

Az eddigiek e Codex irási sajátságait eléggé föltüntetvén: a továbbiakat a különböző olvasók kedveért czélszerűbbnek látom mai orthographiával irva közleni.

Ki mit vet beteghez, ám nyilván mutatá Jób három barátja, ki Jóbot dorgálá,
Mintha bűnét tudná, maga azt nem látta, Hogy ily veszett mostan, azt bizonynak tartja.

Az beteg másunnat vigasztalást várna, Az gonosz szerencse barátokat probálna;
De három barátja Jóbot inkább bántja, Nem hogy nyavalyáját könyitette volna.
Reménységében is az veszettet rontja, Hogy istentelennek az nyavalyást mondja,
Hogy élő példákkal ő szavát támasztja, Istenről keveset tud nyilván mutatja.
Mennyi lator magát világon jól birja, Sőt ez világ javát többire az lakja.
Az ki a szent törvényt sem tudja, sem tartja, Az jó szerencséjén jónak az ki vallja.

Inkább ez világon hogy az jó illy árva, Az feltámadásnak ez nagy bizonysága,
Hogy más világot vár, holott megtalálja, Az hatalmasoknak az mit itt elhagya.
Nincs azért senkinek itt arról értelme, Kiknek tűr vagy nem tűr Isten, csak ezt higyje,
Hogy jámborság jele nem az jó szerencse, Sem lator mind az kit elhagy a szerencse.

Az latrot is sokszor itt is lakoltatja, De térésért Isten sokáig nem bántja,
Mert Atya és Orvos vesztét nem akarja, Az hosszu várással fiát hozzá várja.
Kémélli szentit is és sokkal nem bántja, Mert ki mit vehet fel azt jobban ő tudja,
Azért nem mindenre keze savát hányja, Mert jobbat sem talál, szüksége sem tartja.

Osztán az világnak ezt nagy példán hagyja, Két dolgot az szent Jób nyilván magyaráza:
Egyik, hogy Istennek ez világra gondja, Kibe gonosz poklul, az jó meg jol járna.
Reménységét senki marhában ne vetné, Az jó reménységgel magát el ne hinné,
Tudná bizonynyal, hogy mindenik Istené, Az mit szabadon ad, szabadon elvenné.
Nem igaz ítélet tehát kit elhagynak, Hogy bűnösnek hiszszük, ha beteget látunk,
Sőt az halálon tul majd semmit sem várunk, Azért a mig lehet torkunk kedvén lakunk.
Im ezt is másodszor az példa mutatja, Mi való jó s mi nem, igen kevés tudja,
Isten itéletit attol tovább látja, Mi tanácsból, mit tett, hinnünk mit akarna.
Sok az gazdagságot legfő jónak tartja, Kit az más világon sem tud, azt mutatja,
Mindent mivel azért, Istent is elhagyja; Sok az egésséget, hosszas üdőt mondja.
Ha mindenik, látjuk, szerencse laptája, Értsük mire való ha Isten azt adta,
Mert azokkal Isten az embert gyakorlja, Mint aranyat próba és az tűz mutatja.
Ugyan mind egésség s mind nyavalya próba, De egyik sem az jó, ki nem gonosz soha,
Minthogy a mi gonosz, az sem lehet jová, Sem ért, sem magyaráz, a ki ezt nem tudja.
Mikor azért marhád vagy szined elveszi, Az jót akkor benned tisztitja, nem veszti,
Hogy ki voltál, értse, az ki dolgod érti, Vagy jo, vagy gonosz vagy, abban ismerteti.
Osztán még sok vagyon az titokban hátra, Mit miokból mivel Isten? nem mondotta,
De hogy néha taszit, azt tudnod megadta, Ez nagy Ur, Jób, neked summában ezt mondja.
Thordán keseredék, az ki ezt gondolá . . . . . sat. (Lásd az I cikkben 4-dik lapon.)

*
* *

A kézirat második része Bogáthi F. Miklós Szent Dávid Zsoltárénekei czimü müve, ily kezdettel: PSALTERIVM DAVIDIS Carmine Hungarico redditum sat., mely (I. czikkemben 4-ik lapon) már közölve levén: itt csak tartalmának az eddig ismerttektől eltéréseiről kell szólnom.

Első, a mi feltűnik, az, hogy a másoló a kéziratnak itt is latin czimet adott, mint a Jób rímes versekké alakitott könyvei előtt, Bogáthiról, mint harmadik személyről szól, dicsérőleg jellemzi ót, első művénél „sapientissimus theologus"-nak, itt „Vir clarissimus, theologus sui temporis non postremus"-nak mondja s az elsőben igy nevezi meg: Authore Nicolao Peljdis Bogathio. A különbségek első tekintetre szembe ötlenek . . . . A czimből világos, hogy itt sem a mű eredeti kéziratával van dolgunk, hanem azt az

Őssi András (később Péchy Simon) szent-erzsébeti udvarában akkor virágzott iskolában levő valamelyik pap vagy tanitómester másolta pártfogója vagy más számára. A zsoltárok száma itt is CLI, de sok helyen van eltérés, bővités, irályi és kifejezési módositás; több zsoltárban elmaradt a bölcs és vallásos mondat, mert a versfők elváltozván, nem talált az énekhez; máshol a dallam más vagy egynél több, a mikre énekelni szokták, sőt mindjárt a legelső zsoltárnak vers-alakja és rythmusa is egészen meg van változtatva, egyes szók betételével vagy a név- és igeragok szaporitásával.

Nézzük e különbséget először a zsoltár megjelölésében. Az unitárius főtanoda példányában: PS: I—X. sat. a Muzeumében kiirva: PSALMUS I—X. sat.; másodszor: a zsoltárok czimszavai s a dallamokra utalás a kettőben sok helyen különbözik, a Muzeumében mindkettő hiányzik. Ily eltéréseket mutatnak az I. II. III. IV. zsoltárok, mig az V—IX. mindenben egyező, a X. XIV. XV-ben eltérés, XVI. XVII. XIX. XXVIII. XLIX. egyezők, XX. XXI. XXIV. XXV. XXVII-ben eltérés. De haladjunk át az L-ik zsoltárra, ebben is van különbözés, a mint mindjárt ki lesz mutatva, a C. egyező, a CLI-ben az Akadémiáéban és unitárius főtanodáőban a dallam tréfásan igy van megjelölve: Jer temessük el a zsoltárt, a Muzeumében csak ennyi van: Jer temessük sat. vagy: A kiveti segedelmét sat. Harmadszor a verselési mód megfigyelése is ily eredményekre visz. A három első zsoltárt, melyekben legtöbb változás van, e pont végére hagyom s kijelölöm az L-ik zsoltár különbözéseit. Ennek 4-ik vers-szakában az unitárius főtanodáéban ez áll:

Égő, ropogó tűz forog ő előtte,
Iszonyu sebes szél körösön körüle . . . .

A Muzeumében egyebekben egyezik — — — — — — — — végén: köröslen környüle.

A C-ik zsoltár 1. versében az unitár. főtanod.

Az Urnak országul hálát adjatok,
Énekkel, örömzengéssel néki szolgáljatok . . . .

A C-ik zsoltár 2. versében az unitár. főtanod.

Jertek sátorához szűvel, lélekkel
Szine eleibe járjunk (énekkel, de kitörülve s helyette irva)
zengéssel.

A Muzeumében az utolsó sor:

Szine eleibe járuljunk kellemes szentséggel.

Az unitár. főtanod. 3. versében:

Àldjátok, mondjátok: az Ur az Isten!

A Muzeumében:

Áldjátok, mondjátok: ez az Ur Isten!

Az unitárius főtanodáéban a 4. versben:

Bölcsen ő teremte, gondunk viseli,
Mert népe vagyunk e földön, mezein juhai.

A Muzeumében:

Bölcsen ő teremte s gondunk viselé,
Mert népe vagyunk e földön s mezején juhai.

A C-ik zsoltár 5. versében az unitár. főtanod.:

Oltárihoz ugyan no menjetek fel,
Szent háza kapuin, szentek! kelletek énekkel.

A Muzeumében:

Szent háza kapuit, szentek! lássátok énekkel.

A 8. versben unit. főtan.

Zsoltár tizedik versében ily hütöt jelente.

Muzeumében:

Zsoltár tizedik versében hütit igy jelenté.

A CXIIII. zsoltárban az unit. főtan. a 8-ik versben:

Asszu kőszálból is ő vizet vehet, (Akad. merhet.)
Márvány kőből nagy álló vizet vehet,
Az szikacsban is vizeret ő lelhet,
Bő forrást az kovából is ő tehet. (Akad. Bő forrást a kovából is csak ő tehet.)

A Muzeumében:

Az Ur az kőszálból is vizet merhet,
Márvány kőből nagy álló vizet vehet,
Az szikacs kőben is vizet ő lelhet.
Bő forrást az kovából is ő tehet.

A CLI-ik zsoltárban az unitár. főtan. a 2. versben:

Én fejemből olyat lelék . . .

A Muzeumében:

Én fejemtől — — — —

A 8-ik versben az unitár. főtan.:

Távol hagyitva ugy ütém,
Homlok az földre leejtém . . . .

Muzeumében:

Távol hagyitva ugy ütém
Homlokban, földre elejtém . . . .

Az Akadémiáé az unitár. főtanodáéval egyezik, csak a 4-ik vers utóbbi sorában áll hibásan: öntetté helyett: eottetté.

De legvilágosabban kitűnik mindkét Codexnek 1604-n hihetően Kolozsváratt, 1605. Szent-Erzsébeten készült másola-

taiban az eddigelé ismeretlen eredetitől való számos önkényes eltérés, ha a legelső zsoltárt mindkét Codex szerint egész kiterjedésben adom.

Unitárius főtanodai Codex szövege 1604-ből.

Jámbor és bölcs boldog és szent
Istenét tudja,
Az ki latrok útát látta,
Soha nem nyomta;
Tévelygő tudományt hallott,
De nem vallotta,
Vesztő hüt tanolni nem ment,
Papját sem tartja

Az Jób élet útát hanem
Csak tudakozza:
Éjjel-nappal, ülve-járva
Csak azt forgatja;
Szivében és beszédében
Az törvényt tartja,
Az nagy Isten nála szállott
És szivét lakja.

Meg ez jár ugy mint szép zöld fa,
Ki parton termett.
Kit sem hideg, sem az hév nyár
Soha meg nem veszt;
Idejében gazdájának
Gyümölcsöt teremt,
Hulló virággal, szép szinnel
Urának nem vét.

Bátran elhidd nem igy jár, nem
Az istentelen,
Ki azt sem akarja tudni,
Ha vagyon Isten.
Az mit szeret, mind azt tudja,
Hogy igaz törvény,
Hanem ugy jár mint apró por
Az forgó szelen.

Osztán mikor az szent Brió
Székit leteszi,
Szemét az bűnös emelni
Reá sem meri,
Jámborok közé állani
Igen szégyenli;
Mert nem egy uton jártak volt,
Igen jól érti.

Szent-Erzsébeti Codex 1584-ből illetőleg 1608-ból.

Ádott és bölcs az az ember —
Szent Dávid azt mondja,
Az ki latrok útát látta,
De soha nem nyomta;
Tévelygő tudományt hallott,
De azt nem vallotta,
Vesztő hit tanolni sem ment,
Papját sem tartotta.

Hanem az Jób élet útát
Ő csak tudakozza:
Éjjel nappal, ülve járva
Ő csak azt forgatja;
Szüvén, nyelvén, szemén, kezén
Ő az törvényt tartja,
Az nagy Isten nála szállott,
És ő szüvét tudja.

Ez ugyan jár mint a zöld fa
Ki az parton termett,
Kit az hideg, sem az heu nyár
Soha meg nem vesztett.
Idejében gazdájának
Gyümölcsöt teremtett,
Hulló virággal, szépséggel
Urának nem vétett.

Nem igy jár, nem igy jár
Higyjed im az istentelen,
Ki azt sem akarja tudni,
Hogyha vagyon Isten;
Az mit szeret, mind azt tudja,
Hogy ugy s az az törvény;
Szinte ugy jár néha polyva
Mint forgó szeleken.

Tehát mikor az szent Biró
Ő székit leteszi,
Szemét az bünös emelni
Reája sem meri;
Jámborok köziben állni
Oly igen szégyenli,
Mert nem egy úton jártak volt
Azt igen jól érti.

Rendben ott az Biró őket
Kétfelé hijja:
Az jámborokat dicséri,
Áldja, megtartja,
Az latrokat szidalmazza,
Veszélyre hányja,
Ha ki hinné, Zsoltár első
Része ezt mondja.

Azért őket ott az Biró
Im kétfelé hijja,
Az jámborokat dicséri,
Áldja és megtartja,
Az latrokat szidalmazza
S nagy veszélyre hányja.
Ha ki hinné, Zsoltár első
Részben Dávid mondja.

A II. III. IV. zsoltáron oly sok az ily változtatás, hogy a czim-mondatnak ki kellett hagyatni s csak az V-iknél kezdődik az meg: Udvari Vádasról, a VI-ikban: Beteg ember s igy tovább. De nem fárasztom vele az olvasó türelmét, csak annyit jegyzek meg, hogy a Muzeum példányában a javitás részint korábbi, részint a másolat elkészülte utáni, a mint mutatják a sok: ő. azt, de, im, oly beszúrások, melyek a költeménynek nem hogy javára lennének, de azt ellapositják s prózaivá teszik. Én a kolozsvári unitárius főtanodabeli Codexet correctebbnek tartom s kiadás esetében a szent-erzsébeti másoló javitásaira nem tudnék figyelemmel lenni. Eredetileg azok kezében is a kolozsvárihoz hasonló példány állott, de tudákosságukban több zsoltárnak még alakját s versmértékét is nem átallották megváltoztatni.

Jellemző e zsoltárokban, hogy azok vallásos része majd nem egészen a Dávid F. énekes-könyvéből vett dallamokra van irva, melyek ma is megvannak az unitárius Énekes-Könyvben, ilyenek a már emlitetteken kivül: a XXI. XXIII. XXV. XXIX. XXXV. XLIII. XLVI. LXX. LXXI. s több mások. A mik kimaradtak, részint erős ó-testamentumi, részint nemzeties és történelmi jellegök miatt hagyattak ki nagy kárával és hanyatlására a vallásos buzgóságnak. Megfoghatlan, hogy a protestans ének-világból épen azok az énekszövegek és dallamok vesztek ki, melyek mellett őseink a vallásszabadság harczait vivták s az alkotmány sánczaiba beférkeztek. Lucretia és Palatics nótája, az egervári és László király fogságáról való ének, az: Én feleim és barátim, meghallgassátok! és: Árpád vala fő a kapitányságban, most is megtenné hatását a magyar vallásos kedélyre, szintúgy, mint Kölcsey hymnusza és a Szózat lelkesitő hangjai. Vajha történetbuvárainknak ez énekek hangjegyeit feltalálni sikerülne!

Van egy zsoltár — a CXIX-ik, 84 pár-versből álló, mely-

nek minden négy verse előtt a 22 betüs zsidó ABC egyik betüje áll latin kiejtéssel, igy: Alaph, Beth, Gimmel, stb. A kolozsvári unitárius főtanodáéban és az Akadémiáéban e betük a jobb szélen vannak, az elsőben legelől e két szó van: Prima hora, D-nél 3 hora, G-nél 6 hora, K-nál 9 hora, N-nél 1 hora, P-nél 3 hora, R-nél 6 hora. Az erd. Muzeum példányában a betük középen állnak. A kolozsvári unitár. főtan. 1627-iki Tordai-féle példányában latin betükkel van megjelölve, igy: A. B. C. stb. az ehez ujabban leirva szintén mellé kötött Bogáthi-féle zsoltárokban a zsidó betük latin jegyekkel vannak kiirva. Azt hiszem, ezt a zsidó eredetiből szöveghüség tekintetéből vették át, de unitárius istenitiszteletben használva nem voltak, mert ezek Dávid F. óta naponként csak reggeli és östeli isteni tiszteletet tartottak.

A CLI-ik zsoltár végén a muzeumi példányban e bezárás van: „Bevégeztetett Szent Dávid Zsoltárai leirása 1608-n Szent-Erzsébeten febr. 14. — Finis Psalmorum Davjdjcorum Anno 1608. in Zent-Erszébeth 14. febr. stb.

Ezután a Codexben Jákob 39 vers-szaku Éneke áll: **Jákob végrendelete** — Testamentum Jacobi. Gen. 48. et 49; az első betükben e czim-mondat foglaltatik: Az Testamentom az illyen bölcs atyától itt. Nota: Jer emlékezzünk, stb.

Megint 22 versből álló más ily czimü: **Mózes győzelmi Éneke** — Carmen Mosis Epicinion. II. könyve 15 v. czim-mondata ez: Új dologról új ének keljen. Nota: Jól lehet nagy sokakat. Ezután 15 négysoros versből álló Ének, Mózes IV-ik könyve XXI. fejezetére irva, ily czim alatt: **Minden időre való Ének** — Carmen Perpetuum stb. Nota: Nagy hálát adjunk, stb.

Ezután szintén Mózes IV-ik könyve XXI. fejezete nyomán **Amorheus király dicsőitésére** készült kilencz vers-szakból álló győzelmi Ének danczigi (Dantiscum) dallamra. Ugyszintén azon könyv XXII. XXIII. XXIV. fejezetei alapján a zsidók dicsőitésére s az idegen külső népek kisebbitésére készitett 51 versszakból álló Ének ezen dallamra: Mi Urunk Isten, stb.

Ezután ily czimü, a zsidó poézis és keleti phantasia classikus müremeke: **Énekek-Éneke** czimü költemény a XLV-ik zsoltárral egy tárgyu*), áll I—VIII. fejezetből, bevezetéssel és

*) CANTICVM CANTICORVM ejusdem Argumenti cum Psalmo XLV. A vers-főkben e két vers-pár foglaltatik — Capita Versuum:

Ad thalamos Salamona suos agnosco Canentem
Carmina Pannonio, digna lepore legj.
Quj quod abest, figulj non est ex culpa sacratae,
Nicoleo linguae nosse negantis opes.

epilogussal. Nota: Abigail asszony historiája, stb. A bevezetés négysoros vers, az I. fejezet 13, II. 15, III. 10, IV. 15, V. 17, VI. 12, VII. 12, VIII. 16, együtt: 117 vers. Bezárása két vers-szakban ez:

Vége vagyon itt király énekének,
Kit az irás ha igazán mond bölcsnek,
Nem hiszem, hogy igy beszélett nejének,
A mint szine jelenti az éneknek, stb.

Leghátul jő az Epilogus: Alkalmazás (Interpretatio), mely 14 versből áll s a mint (az I. czikkben) ismertetve volt, igy végződik:

Imreh herczegh Emlékezeti napján, stb. (Lásd Ker. Magvető I. füzet 5. lap.)

Bogáthi zsoltárainak negyedik példánya szintén a kolozsvári unitárius főtanoda könyvtárában van meg, egybekötve a Thordai János unitárius ének-költő kéziratban levő 1627-diki ivrétü Zsoltár-Könyvével [1]) egy kéz által s egy időben szépen leirva, kettős rovatu mutató táblával, melyek elsője a zsoltárokat, utolsója a lapokat jelöli meg. Thordai a maga müvét — a mint cziméből látszik — 1626. irta, de a ma meglevő példány 1679. másoltatott, CL zsoltárt foglal magában, a mennyi a szent Dávidé a bibliában. . . . . Az unitárius főtanoda Bogáthi-Codexében van még egy, a CLI-ik, mint berekesztő. Thordai müve a 205 lapon igy vegződik: „Finis. Laus Deo, venia Reo. G. V. 1679.“ Ő is tehát a bibliai zsoltárokat dolgozta fel. A CXIX-ikben a zsidó Abéce 22 betüje latin jegyekkel négy-négy vers-szak elé irva, igy fordul elé: A.B.C. sat. A dolgozás és a vers-szakok egészen mások, mint Bogáthiéi: egyhanguak, laposak, élénk szellem s költői hév nélkül. Bogáthi hasonlithatlanul felette áll társának. Nem csoda, hogy az egyház nem fogadta el s nem nyomatta ki.

---

[1]) Szent Dávid Király 'SOLTÁRI, Magyarul irattak THORDAI JÁNOS által. COLO'SVÁRATT. AZ EGY Isten, az Jézus, az ki Christus tudománya szerint tisztelőknek Scholáiokban 1627. esztendőben. Az Halhatatlan és láthatatlan királynak, tsak amaz Egy Bölcs Istennek, az kinek egyedül vagyon ő magától halhatatlansága, az ki az Menynek, földnek egy egyedül való Teremtőiének és Bölcs gonduiselőiének az Jézus Christus Istenének és Attyának dütsőséges és örökké áldandó Szent nevének tisztességhére; az kié az Dütsőség, az tisztességh, az Országlás az birodalom és az hatalom, mind eöreökeön eoreökké. Amen. Ezután van egy idézet a CVI. zsoltárból.

E Codexben Bogáthi zsoltárainak czime ez: SZENT DÁVID SÓLTARI különb különb nótákra szabva. MAGYAR nyelvre formáltattak BOGÁTHI MIKLÓS által, az Isten gyülekezetinek hasznára és lelki épületire 1605. esztendőben. . . . A belső oldal üres, a 2-ik levelen kezdődik az Ének-Könyve, igy: Psalmus Primus. A vers-szakok első betüi e szót adják ki IAMBOR. Tovább ez áll: Nota. sicut et Psal. 27. Menynek földnek Ura, Istene sat. E szövegben az 1604-ki példánytól csak lényegtelen eltérések látszanak; egyik főbb, maga a czim és az év, másik az, hogy a dallam, a mikre hivatkozás van, sok zsoltárnál más; harmadik, hogy az LI-ik zsoltárénak itt hiányzik, negyedik, hogy a leiró Bogáthi rímeiben itt-ott változást tett, ha például egy négyes versszakban egy rím-szó kétszer jött elé, a másoló egyiket szintén rimelő más szóval cserélte fel; Sztáray, Sommer s a Turris Claudiopolitana történeti jelentőségü hivatkozások nem jőnek elé; szóval: a 64 év időkülönbsége, modernné tenni kivánó szellemét, Bogáthi tisztes ódonságu s igaz költői lendületü nyelvén romboló hatását a Zsoltár-könyvnek nem előnyére gyakorolta. A Codex a 246-ik lapon a CL-ik zsoltárral végződik, igy: „Finis. Gloria Deo, Venia Reo. G. V. 1679. mense febr.“ Ezután van a szintén kettős mutató tábla, minden ugyanazon kézzel irva. Minden mutatja, hogy ez egyszerü másolat. A Codex előtt Epigramm áll [1]), melynek irója Maróthi Kelemen és Béza nagy érdemeit magasztalja, hogy a magyar templomi énekeket franczia nótákra tették; de kiemeli Thordai János és Bogáthi Miklós szép magyarságu zsoltárforditását is. Thordai munkája nem lett volna teljes — ugymond — ha a Bogáthiét is hozzá le nem irták volna, mert — — —

Ennek is munkája,
Kellemes nótája . . . sat.

Az Epigramm után idegen kézzel ez volt irva: Scriba apponebat gratulabundus. Gyarló mű; ugy látszik, a másolóé, ki-létét neve kifejezett két betüjéből megmondani nem vagyok képes; kedvét kereste azoknak, a kiknek a példányt készitette, melyet czime és keletkezési éve tesz fontossá, mert

[1]) Epigramma in virum Reverendum quondam ac Doctissimum D. Johannem Thordanum et virum non exiguae existimationis, D. Nicolaum Bogathi tanquam Authores Versionum hoc Volumine contentarum . . . Az első Zsoltár-Könyv 1—205, az utolsó (a Bogáthié) 1—245 ivrétü lap.

ezek a fennismertettől eltérők, bizonyitván azon tényt, hogy a Bogáthi eredeti kézirata maig valahol ismeretlenül rejlik, s már a XVII-ik század első felében különböző másolók különböző évekre tették műve keletkezését.

Utolsó példány, a mit ismertetnem kell, az, a mit Kriza egy barátjáénak mondott, mely később az én birtokomba került. Ez Péchy Simon prózában forditott Zsoltár-könyve, melynek czime ez: **Psalterium cum explicationibus Vocum non cuilibet obviarum, ex Hebraica Veritate Hungarice translatum per Magnificum D. Simonem Pechium.** Ezután mindjárt a czimlapon ez van

Initium describendi sumpsi cum Anni praesentis, Millesimi videlicet Sexcentesimi. Vigesimi noni secundum numerationem Christianorum, mensis Septenbris 23. die, sequenti scilicet die Solis post jejunium Godoliae. [1])

Még alább: Laus Deo semper et ubique et dicat omnis populus. AMEN. Ezután kezdődik egyszerüen a Zsoltár-könyv igy:

PSALMUS I.

E zsoltár-könyv mindenben különbözik Bogáthiétól: prózában van, czimei mind mások, többnyire szent Dávidra vonatkozók; nótája nincs megirva egyiknek is: minden zsoltárhoz a lap felére tudós exegetikai magyarázatot irt maga Péchy öt részből áll, az I. tart a XLI-kig bezárólag, hol ez áll: AZ SÓLTÁRNAK MASADIK KÖNYVE KÖVETKEZIK; a III-ik rész kezdődik a LXXIII-ik zsoltárnál; a IV-ik a XC-iknél; az V-ik a CVII-ik zsoltárnál. A zsidó A b é c e betüire abban két zsoltár van irva: a CXIX-dik, nyolcz-nyolcz vers-szakkal és a CXLV-ik egy-egy vers-szakkal. A betük latinul vannak leirva de zsidó betüvel is kijelölve. Péchy azt jegyzi meg, hogy azok Isten előtt oly kedves énekek, hogy a ki napjában háromszor elmondja, bizonyosan üdvezül. A CLI-ik zsoltár itt nincs meg. Végződése ez: Legyen örökké dicsőség az magasságbeli Istenek Istenének és Uraknak Urának mindörökké.

S. P. Translator.

Finivit J. B.

Ez is másolat. Eredetije még lappang, de hogy Péchy forditotta, S. P. = Simon Pechy névaláirásából, bizonyos.

(Vége következik). **JAKAB ELEK.**

---

[1]) Magyarul = Gedalja-böjt, zsidó naptár szerint Tisri hónap 3. keresztény időszámlálás szerint september 23. vasárnapon.

HUGO VICTOR: „RELIGIONS ET RELIGION."

Szomoru sors a lángelme sorsa. Dadogva születik világra; Prometheusként küzd a gondolattal, mely alakot követel magának, tépi, rázza bilincseit, hogy a lélek nyögve jajdul fel bele s százszor is megütkozza önönmagát: hallgatja magános éjeken a kétely kinzó szavait, érzi az emberek közt az egyedüllét marczangoló fájdalmát s ha más görnyedve szenved azon teher alatt, melyet a sors rá, egyedül csak ő rá szabott, ugy ő vállaira veszi még milliók panaszát, kinját, sohaját, mintha nem volna elég a magáé; érez az emberiség szive helyett, gondolkozik évszázak helyett, meggyujtja a robbantó kanóczot, melylyel az emberiség pályáját lesz megtisztitandó a gátló szirtfalaktól, melyek haladásának állják utját, s a szilánkba ment tömeggel együtt áldozatul esik maga is. És ha végre egy percz, egy véletlen, egy semmi megtermi számára azt mit már oly rég keresett s nem talált, az uj eszméknek megfelelő uj formát, akkor letünik mint az üstökös, megmagyarázhatlan káprázatot hagyva maga után, mely meglep, bámulatba, sőt rettegésbe ejt a nélkül, hogy számot adhatnánk benyomásainkról. S még jó hogy igy történik. Mert ha véletlenül megérnie adatik dicsőségének teljességét, ugy nem sokára azon még szomorubb látványnak lesz tanuja, hogy miként fonnyad el évről-évre a tartalomnak duzzadó magva, miként erjeszti ki a kebelből, a lélekből, az észből az idő cseppenként az életnedvet, hogy utoljára nem marad egyéb, mint a zörgő hüvely, az üres forma, csillogó játékszeréül a tehetetlenségnek. Ehhez tapad még szánandó erőfeszitéssel, ezen fur-farag kicsinyes pepecsléssel, a hatalmas styl sovány mesterkedéssé törpül s az uttörő szellem kényszerü utánzója lesz önmagának.

A tartozó kegyelet, mely fátylat borittat Göthe Faustjának második részére, hallgatva tér át Haydn muzsájának néhány későbbi, vizkórságos terméke felett, sajátságos helyzetbe hoz a „Viharral" szemben, Hugo Victorról szólva is nem egyszer fog a gyöngéd elnézés köpenyébe burkolózni. Shaksperéről azt mondják az életirók, hogy élete utolsó éveiben elfordult a szinpadtól. Nehéz volna hitelt adni e könnyen odavetett állitásnak, valószinübb, hogy a világ legöntudatosabb lángelméje megsejté azt a hanyatlást, mely az alkotásban kifáradt elme ruganyossága elvesztésében áll, s nem akarta koczkára tenni sikereit. De Hugo érzi, hogy a romantika nyügei sokkal tovább tartották őt lekötve, semhogy most oka ne volna sietni eszméi diadalának biztositásával. S ez eszmék, minden kétségen

felül, leghivebb, legtalálóbb kifejezései a kor forrongó irány-harczainak. Revelálók, erkölcsileg átalakitók, mint maga a század társadalmi törekvése, s e mellett az aether-tiszta keresztény szellem fuvalma leng át rajtok. Modern gondolkodás és mélyen keresztényies érzület, e kettőben áll Hugo költői és bölcsészi eredetisége. Ez kölcsönöz egyfelől fellépésének ellenállhatlan érdeket, s ez hidalja át másfelől multját a jelennel, megfejtve irodalmi elv-feladásának titkát, s érezhetlen kötelékekkel vissza-visszatartva még őt a Chateaubriandék elhagyott zászlójához.

„Candide“ ízekre szedte volt a tizennyolczadik század lapos optimismusának gyarló szerkezetét; — e könyvet lehetetlen könnyek nélkül olvasni végig. Leopardi, Heine, Byron, Schopenhauer elnyögték mind azt, mi ügyökbe akadt, s a mi tápúl szolgálhatott felgyúlt kedélyüknek, vagy izzásig hevithette makacs képzelmüket. Mindkét felfogás téves eszmékből indul ki s az emberi szellemnek egyaránt vissza kelle vetnie a vigyorgó idiota szerepét s az utszéli koldusét, ki kérkedve fitogtatja sebeit. De hogyan egyeztetni össze a kettőt? Hogyan termékenyiteni meg a könynyel a mosolyt, a kétségbeeséssel a hitet, a szenvedéssel a boldogságot? Napjaink életnézlete nem volt arra való, hogy a vallásos érzés kovászának anyagául szolgáljon; optimismusában több volt az oskolás felületesség, mint a naiv mélység, pessimismusában több a szemérmetlen iparlovag erőltetett rimánkodása, mint az őszinteség. Az erkölcsi hatás emeltyüjét másutt kellett megtalálni, s kétségkivül az együttes akarás erélyében, s az emberiségnek a vállvetett munka értékéből meritett önbizalmában.

Ime a társadalmi eszme, melynek szószólójaként Hugo Victor szállott sikra, s melynek befogadására politikai szereplése nem kevés befolyással volt. Látta a nyomort, mely buján fogantja a rútságot, a tudatlanságot, a bünt. Gyermeki szivét sajgás fogá el e látványon, de a férfiui lélek tettre pezsdült s hatalmas szavakkal hivott fel a közös munkálkodásra, a rajtunk nehezülő átok egyesült megtörésére. Oly sok a szerencsétlen ember, oly sokan takarnak vedlett rongyaik s himzett biboraik mögött egy-egy féltett sebet, nem tudva kivel megosztani, nem tudva kihez fordulni, mikor a hallgatás már teher lőn. A puszták vadjának, ha áruló nyil sebzé meg, jól esik felorditania; a társadalmi egyénnek nem szabad fölvernie az alvót, a kancsal részvét koldustarisznyát vet nyakába, s aztán dolga után lát. Milliók várnak epedve uj evangeliumot, s csoda-e, ha türelmetlenségökben mohón kapnak a legsilányabb ponyva után is? A talaj fölszántva: vessük el bele az erkölcsi reform magvait, a szeretetet, fölvilágosodást, békét, jóllétet, szabadságot, tökélyt.

De nem elég, hogy a tudomány elveket állapitson meg vannak, kik előtt a merő igazság korántsem hat még oly rá

beszélőleg, mint várni lehetne. A szép az igaznak benső természete, megvalósulásának lélektani föltétele. Hogyan volna tehát másként bármely nagy igazság végleges diadala kilátásba helyezhető, hahogy nem hozatik előbb ez alapon is összhangzatba az emberi szivvel és annak örök, változhatatlan szükségleteivel? Összes polgárosodásunk történetében még eddig nem érvényesült nagy kulturalis elv, a nélkül, hogy egyszersmind valamely korszerü müvészet közvetitő alakját ne öltötte volna magára. Csak mint ilyen biztosithat lappangó munkásságának mélyebb, tartósabb sikert. Azért Hugo Victor világirodalmi jelentőségének méltatásában mindig és mindenütt kizárólagos szempont lesz az, hogy és mi módon felelt meg e követelménynek?

„Religions“-jában messzi veti el magától a keresztény hagyományok alapját. A mikor tapogatózva, támolygó léptekkel megindul, hogy egy Istent keressen, az elérendő eredményt nem akarja semmi egyébnek köszönni, mint önmagának s értelme természetes ösztönének. De hát minek eloltani a gyertyát annak, a ki komolyan látni akar valamit? A világosság még nem idézett elő nem létező dolgokat, ellenben a szemnek nélkülözhetlen. Nem azért gyujtunk fényt, hogy azt, a mi van, még valóbbá tegyük, de hogy gyarló látásunkat kalauzolja. Mi szüksége van Istennek arra, hogy lássuk, ha nem mi érezzük, hogy nem lehetünk el nélküle? Az erdei vad által fölnevelt csecsemő bizonyára nem fog beszélni megtanulni, de azért a beszéd nem szűnik meg lényegesen jellemezni az embert. Kétségkivül rosz kiindulópont. S ha Hugo ennek daczára is valamely Istent pótló surrogatumra bukkan, ugy ez fontos érv a positiv hivők mellett.

Daczára ennek, kik a költőt már korábbi éveiből ismerik, kik borongó odaadással csüngtek „Hernanijának“ sejtelmes költészetén, s dagadó kebellel szivták magokba a „Notredame“ mystikus legét, nem egyszer érezhetnek meglepetést azon változás felett, mely kedélyhangulatát, életnézletét oly gyökeresen átalakitá. Hová lőn a lovagkor sötét emlékei iránt az a rajongásszerü áhitat, hová a csodás elmerülés egy régen mult kornak erényben s bünben egyaránt szabad, korlátozatlan szellemébe? Ruy Gomez kürtje nem riad már, Claude Frollo szörnyü szenvedélye nem kisért a góth székesegyház komor falai közt, sem Gringoire nem koborol üres gyomorral, telt szivvel az ódon Párizs kalandos, szűk utczáin. A költő délszaki képzelete nem vezet többé Gwynplain idegrázó arcza, Thisbe gyászos vívódásai elé; hatalmas ecsete nem festi a rőzsetűz által megvilágitott czigánytábor szeszélyes alakjait, sem Esmeralda részegitő tánczát. A középkori romantika összes bája könnyü páraként foszlik légbe ama dermesztő gúny közeledtére, mely a tizenkilenczedik század fiának ajkairól lövel elé. Domenichino „Pietája“, Rafael „Spozalizziája“, Correggio „Assumptio“-ja, megannyi hamisitott Isten, melynek gloriáját kőporral tisztogatják. A keresztény Mindenható élettelen báb, kinek orra alá va-

lamely fiatal ördög szénnel bajszot mázol. És az evangelium? Következetlenségek halmaza, melyben az első emberpár vétke miatt millió ártatlan szenved büntetést, hogy bocsánatot se nyerjen addig, mig egy uj bün, a Megváltó keresztrefeszitése, a nem érdemelt bünhődés alól föl nem oldja. Mi a keresztény ördög? A pogány satyr halvány utánzata, ostoba, ügyetlen, izléstelen, kezdetleges, kinél a majom is derekabb ficzkó. Könynyü volna kimutatni e superlativ áradozások tarthatlan voltát; hogy Hugo magát a müvészet jogosultságát igyekszik kétségbe vonni, mikor a végtelennek érzéki kifejezését gúnynyal illeti: hogy a legkicsinyesebb sophismákhoz folyamodik, mikor a biblia tekintélyét megdönteni akarja; hogy a kereszténységet is, mint világszellemet, teljesen félreösmeri, midőn az ördögnek merőben népies felfogásáról beszél s feledni látszik, hogy e vallás a gonosznak elvét egész felsőbb rendü psychikai tényezővé emelte a kereszténynek erkölcsi világában, s hogy e szerint Mephisto még sokkal inkább a kereszténység ördöge, mint Belial vagy Astaroth. Mind ez azonban üres szalmacséplés volna. A kritika szivesen el hagyja magát vakittatni Hugo egyénisége brillians lényétől, de arra nem vállalkozhatik, hogy mértéktelen tulzásait komoly számba vegye.

Nincs e költőnek oly végletes csodálója, ki némi gyanut ne érezne mellette s aggálylyal ne kisérné merész röptének ingatag csapongását. Teljesen hiányzik benne a lángész jóhiszemüsége. Koczkáztatása nem a hős bátorsága, ki számot vetett a veszélylyel, melylyel szembe megy, hanem a gamin vakmerősége, ki csak csodáltatni ohajt. Megbizhatlan, mint a gyermek, s nem ura, de rabszolgája tehetségének. Egészben és átalában most, hatvan év mulva is, csak az az „enfant sublime", kinek érdekes sajátságai környezetét hangos ámulatra ragadták. Hugo Victor megtanit arra, hogy a lángelmék közt is fokozat van. Mily más benyomást tesz ránk Shakspere. Hozzá, ki maga az örök, változhatlan s mégis ezerfélekép változó természet, az emberi lét és gondolkodás minden nagy kérdésében bizodalommal fordulhatni. Felelete, mely mint Apollo orakuluma, méltóságteljesen foly ajkairól, mindig tartalmaz valami ősigazat, megnyugtat, lecsillapit. Nem kapkod soha nem látott-hallott dolgok után, de saját bensőnket fedi fel nekünk s tanácsával, bölcs irányzásával, épen mint Sokrates, saját remegő kezünket vezeti oda, az igazság megtapogatására. S még ott is, hol bölcs szeme elhomályosul, hol izmos szárnyai meglankadnak s dermedve törnek meg a kikutathatlan küszöbe előtt: nem restelli bevallni gyöngeségét, hogy még bukása is vigasztalásunk forrásává legyen, mert mi békithet ki inkább önmagunkkal, mint az a tudat, hogy egy ily elme is kétségeinknek, vergődéseinknek osztályrészesévé kénytelen szegődni. Hugo Victornak még az igazság se kell, ha nem tündöklik. Minden gondolatában élet-halál harczot vív a lényeg tárgylagossága a forma ala-

nyiasságával. Szenvedélyes nyelve megannyi syréntől népesitett örvény, mely a beletévedt eszmét menthetetlenül elnyeli. Képes az igazat szépen kifejezni, ezt kisebb rendü tehetség is megteszi; de nagy költőtől megvárjuk, hogy a szépet is igazán fejezze ki, tudniillik azzal az igazsággal, mely magának a szépnek független, benső sajátja, s mely ugyanegy dolog üdvös vagy káros voltáról kétszer győz meg.

Azonban Hugonál ugy tapasztaljuk, hogy már nyelvezete is egy oly Procrustes-ágy, melyben a tartalom legtöbbször vagy összezsugorodik, vagy aránytalanul kiterjed, de ritkán tartja meg azon eredeti méretet, melyben a józan itélet előtt szokott mutatkozni. Pedig mi jellemezhetné egyéb az érett szemléletet, ha nem az, hogy szempontjai rendezésében komoly alapossággal jár el, minden tárgynál a megfelelő mértéket használja, s Montblancot nem viszonyit a bogáncskóróhoz. Nem ugy mint Hugo Victor, a sociálista, ki midőn a vasárnap megünneplése ellen mennydörög, ily sajátságosan érvel:

„A végtelenség igy hát csak hat napig halad,
„A hetedikhez érve egyszerre fennakad,
„Erőtlen visszahökken, kifárad és megáll,
„Vasárnapnak nevezzük, ez itt a véghatár.“

De hát mi köze van a végtelenségnek ahhoz, hogy a szegény mozdonyvezető hét nap közül egyet családja körében töltsön-e vagy ne? hogy a hirlapok közönsége a maga rendes telenyomott hasábját egy nappal előbb olvassa végig vagy később? hogy a feltört tenyerü munkás csekély élelmi szerét ma szerezze-e be, vagy holnap? hogy a bűzös gyárak piszkos rabja hetenként egyszer ünnepi ruhát öltsön-e vagy ne? Bizzuk ezt a gyakorlati szükség irányadására s ne fojtsuk metaphysikai töprengésekbe az élet-követelte valóságot.

Szerencsére, ha kérlelhetlen éllel üldözi is költőnk az egyház külső dogmáit, jó érzéke megsugja neki, hogy ne engedje magát a gúny által odáig ragadtatni, hol már maga a legszabadabb gúny is megforditott dogmává válik. Tisztelet a józan kételynek! Fuvalma olyan, mint az esti szellőé, megtisztit, felfrissit, uj erővel tölt el. Ez oka annak, mért hatnak oly jótékonyan e sorok Hugo Victortól, midőn a kételyről beszél:

„. . . . . E tengeren,
„Hol szélvész, hő és fagy, piszok s bűz megjelen,
„S egyszerre önti ki bősz keble vad dühét,
„Egy kis csoport tudás sötéten int feléd,
„Ép mindmegannyi rév, ha nem voln' szirt csupán.
„Ott tűn föl Vesale sirgödrök oldalán,
„Zeno és Sokrates is ott emelkedik,
„Meg Pyrrhon, feketén, hogy látni is alig.

„Tovább a hét bölcs, mint a Cycladok köre,
„Fölöttük felhő, hab, köd s pára megtöre;
„Swift, Rabelais, Montaigne, Kant s Herder sülyedőn,
„Hegel borongva, s ott Lukrécznak csúcsa fönn.

„Leggyászosabbak ám a kaczagók, hiszen
„A csillag-bolt alól kaczaj ki nem viszen,
„Rosz s jó időhöz ez, gyarló fejünk felett,
„Az ellen a ki Van, nem épit födelet
„Meg nem teheti azt, hogy hegy ne álljon ott,
„El nem hallgattat egy tűzhányó Vezuvot,
„Sem észak szelének jégcsapos sipjait.
„Dagadó tengerárt ez arra nem tanit,
„Habzó áldozatot tegyen vagy ne tegyen
„Halvány bolygójának a mérhetlen egen.
„Miben zavarja a rózsát kikeletkor,
„Hogy nyiljon, ha nyilni szükség neki attól?
„Húnyj szemet bár s kiáltsd: Látni sem akarok?
„A sugaras zápor, mindegy, tovább zuhog.
„Nevess. Jó — Istenét, túl áthatlan falán,
„Csöppet sem zavarja a gúnyos Lúczián.
„Erdő, mező, virág, kalász, hegy és patak
„Szárkázmusitokra semmit sem hajtanak.
„S a gönczöl szekere láthatlan kocsisa
„Fejét sem emeli, vállát sem mozditja
„A mint szekerével a zenithre ballag,
„Hogy lássa mit ir csak Voltaire Thiriotnak?
„Vajjon kaczajában biztos a kaczagó?
„Nyelvében az Isten csak henye, léha szó.
„Rücsköli a papnak keményitett ingét
„Mért? Hogy ellenálljon annak a ki hisz még.
„Ez minden? Mi végre? Választás setétben.
„Hinni vagy tagadni véletlenből épen.
„Mit használ már ily egy őrült kétség között.
„Nem-et dadogni csak, mert más igent nyögött?

Dicső szavak! Egy nagy géniusz izen hadat bennök a böl-cselők azon hamis faja ellen, mely egyebet se tesz, mint vál-lat von, mosolyg s feled. Hugo itt kérlelhetlenül bánik el azon közfelfogással, mely szerint legbiztosabb módja a lét nagy pro-blemái megoldásának az, ha egyszerüen kitérünk előlök. E hang itt a haladó europai müvelődés hangja, komoly, férfias, önér-zetes, az epikuri lágyság legkisebb szinezete nélkül. A „Re-ligions" szerzője megveti a humort, mely igaz, hogy a kedély legmagasabb álláspontja, de szenvedőleges, meddő s a fejlődő gondolkozásra, a cselekvő akaratra nézve merőben érdektelen. Meglehet, hogy tehetsége sincs rá, müveiben legalább alig mu-tathatni fel helyet, mely tisztán ez értelemben lenne kivive; tény azonban, hogy ez indoklásnál elmésebbet se találhatott volna ki, erényt csinálandó a kényszerüségből. Az ő egyenlő-sége a tökélyben való egyenlőség, nem pedig, mint a humoris-táé a gyarlóságban; az ő szeretete abban nyilatkozik, hogy a kicsinyt is a legnagyobbhoz emelje, nem pedig hogy a nagyot is a legkissebbhez rántsa le. Nem tekinti Jánus-arczczal a vi-lágot, nem is tekintheti, mert költészete a legnagyobb mérték-

ben irányzatos, s gyakorlatias czéljait nem dobhatja zsákmányul az ellentétek egymást lekötő dialektikájának. Mihelyt az irányzatosság a jövő költészetének főelemévé lesz válandó, a mire nézve különben sok valószinüség forog fenn, a humor azonnal magától megszűnik aesthetikai elv gyanánt szerepelni.

Ha már most ugy tapasztaljuk, hogy a költői irányzatosság mai mesterei többé-kevésbé kielégitetlen hagyják igényeinket, ugy annak oka, hogy a legtöbben, még Hugo és Zola is, alig tudnak költőileg érzékiteni. Náluk a tárgyban az, a mi erkölcsileg oktató, teljesen kivül áll az eszme-fogantás folyamatán, csak későbbi járulék, nem az alapgondolattal ered s fejlik. Erkölcsi meggyőződésük nem áll párhuzamban költői egyéniségökkel, a társadalmi életnézlet pedig, melyet vallanak inkább elméleti észlelet utján elsajátitott valami, mint ösztönszerü sugallat; inkább polemizáló, mint természetes uton meggyőző. Tegyük fel, hogy valaki jó regényt ir, de a kor felfogásával ellentétes nézeteinek s fogalmainak csak mellékes megjegyzésekben, legfőlebb személyei sorsára gyakorolt intéző befolyásában ad kifejezést; holott egy másik, már eredetileg ugy a cselekvényfejlést, mint annak lélektani vázát azon alapokra fekteti, melyeket saját benső intuitiója önkénytelenül nyujt neki. Amaz lehet kiváló költő, de az eredetiség, a lángész babérja kétségkivül csak ez utóbbit illeti meg, mint a kinél az érzékités müvészete oly fokot ért el, hogy a maga eszméi nyomán oly idealis embereket teremtett, oly viszonyokat és kapcsolatokat hozott létre, melyeket a tapasztalati természet is ellenvetés nélkül elfogad magáénak.

Kérdés, vajjon a mesterséges önképzés pótolhatja-e e tekintetben a született egyéniségek hiányát? Egy vonatkozásban aligha. Nem fog ugy hatni tudni a közérzületre, mintha tudtán kivül foglalna állást a létező viszonyokkal szemben. Bármennyire is általános törvények alá legyen vetve bizonyos vezérszellemek pályája — s ily törvényeknek tekinthetjük az agyfejlődést, öröklött hajlamot, erkölcsi s természeti behatásokat — a tömegre ama titokszerüség varázsa hat bennök, mely szellemi életöket környezi. Hugo Victor egy egyoldalu történeti fejlemény talaján áll, honnan harczot folytat a szintén egyoldalu történeti fejlemények egy más csoportozatával. De mert egyáltalában nehezebb a történelemmel bölcselkedni, mint a természettel bölcselkedni, tehát Hugo Victor helyzete is e szempontból sokkal kényesebb, mint a naturalistáké. Van az emberiségnek bizonyos érzéke az iránt, hogy ne induljon ál-profétiák után. Beszélhetnek neki szabadságról, igazságról, egyenlőségről, felvilágosodásról, ha nem fedezik föl benne azt a pontot, hol e szép szavak közvetlen kivánalmaival jőnek érintkezésbe. A forradalmak psychologiája is arra tanit, hogy nem annyira valamely elnyerendő haszon kilátásáért, mint

inkább egy türhetlen teher lerázásáért ragadtak a népek fegyvert.

Érzékitőbb Hugo Victor irányzatossága ott, hol a vallásos hit egyéni támpontjait teszi vizsgálata tárgyává az erkölcsi kedélyben. Bármint tiltakozzanak is a dogmatisták, igazat adunk neki abban, hogy a vallás gyakorlati értéke ott kezdődik, hol a személyes fönmaradás kezességéül veti magát közbe s az elmulás gyötrő érzete enyhitésére vállalkozik. Kosmogoniai magyarázatokat nélkülözhetünk, az állandó gondviselés áldását jó társadalmi intézmények pótolhatják, de hogy az enyészet irtózatos arczával szembenézzünk, arra csak egy Isten tehet elég erőssé, a végre egy természetfölötti lény támogatására van szükségünk. Soha gondolat ellen lélek ugy fel nem lázadt, mint az ember lelke a halál gondolata ellen, pedig soha valószinűség megtámadhatlanabb alakban nem jelentkezett, mint az elmulás valószinüsége. Minő parányivá sűlyed itt már a sziv joga, remélni, hinni, s mégis minő görcsösen kapaszkodunk e parányi foszlányba is, hogy valahogy kikerüljük a tátongó kétségbeesést, mely elboritással fenyeget! Mikor e gondolat elfogja a „Religions“ költőjét, olyan lesz, mint a szellemidéző, ki a fölingerelt világerők közepette inogva áll, roskadnak térdei s ajka összefüggéstelen szavakat dadog.

„Oh! Hogy ne lenne több semmi szent, nagy, dicső,
„Minden csak vak esély, árnyék és romhalom,
„Tetvek mászkálása foszló köd-alakon,
„Maga a teremtés, homálytól ittasan
„Ne tudjon semmiről végső czéljaiban
„A minek szeretet, ész, igaz a neve,
„Hogy a mit kihányt már ujra meg is egye —
„S szenvedvén, teremtvén, mindaz mit elére
„Ne legyen több mint a semmi nehány férge;
„Hogy arról se legyen semmi tudomás, hát
„Érzi-e a föld az élet csiklandását?
„Hogy ne legyen eszmény, hogy ne legyen törvény,
„Minden egy nagy kérdés, feleletre törvén;
„Hogy a mi él — ha csak a fekete mélység
„Vissza nem köpi e botor, üres szót még —
„Hitványul oszoljon, borzadálytól fázva
„A vad éjszakának kavarogásába!
. . . .
. . . .
„Kik egymást szerették, hiába köny, sohaj,
„Ne lássák már viszont többé egymást soha?
„Légyottot egymásnak ne adjanak ott túl?
„Hogyan! e kis arcznak rózsája ha elhull,
„E mosolygó gyermek, ha halál ledölte,
„Anyák, lealkonyult! vége van örökre!
„Mit! Te kit szeretek, te ki hajnalom vagy,
„Nő, ki által bennem angyalok támadnak,
„Röhögjön az űr rám, ha rebegve ejtem,
„— Várj reám! követlek egyetlen szerelmem,
„Készitsd el helyemet özvegyi ágyadban.
„Hogyan! Az egyetlen a mire vágyam van,
„Minek élni kéne, a sir is holt legyen?

„Az ég a reménynek igazat ne tegyen?
„Hazudnék a gyász, mely szivemen ül s éget?
„Nincs jövő? Szemem csak puszta űrbe téved?
„Alattam sirgödör, felettem szemfedő,
„Életben is halál a mozgató erő.
„A vakság vég nélkül maga körül forgván
„Szül világosságot, ah! átkos koholmány.
„Mi haszna támad és semmisül a lény meg,
„Ha minden ledől az éj lehelletének?
„A szellő a ködnek sötétséges burka,
„Fölgyulunk egy perczre s kialuszunk ujra.
„Forgó lapda minden a Semminek szárán —
„Oh!

„Tartsd meg ezt pokol s add vissza a Sátánt.

Van valami orthodox czopfosság abban, hogy a költő, mint bizonyos papok, előbb megrázni iparkodik olvasói idegeit, mielőtt az erkölcsi megujulás forrásához vezetné. Ez eljárás koczkázattal jár, mert attól függ sikere, hogy képes-e valaki a megzavart egyensulyt ugy állitani helyre, hogy se az igazság, se az emberi érdek ne szenvedjen csorbát miatta? Mondjuk ki őszintén, hogy Hugo keze gyönge arra, hogy a mélységbe taszitottat kiemelni tudná. A költő, a művész játszhatik az emberi szívvel, de az a hatalom, mely isteni tehetségekkel halmozza el, egyszersmind nehéz felelősséget ró vállaira. Felelnie kell a kezeibe letett befolyás miként való felhasználásáról; felelnie kell arról, hogy személyes prestige-ét nem érvényesitette-e oly érzések és törekvések destruálására, melyekkel jobblétünk s boldogságunk föltételei vannak egybeforrva? Nekünk jogunk van kérdőre vonni Hugo Victort: mi jogon romboltad le oltárainkat, ha mást nem tudtál helyibök állitani? Miért gázoltál ábrándjainkba, ha a valóságot nem tudtad elfogadhatóvá tenni ránk nézve? A bölcs megvetéssel dobja sarokba könyvedet, mert nem tanul belőle sem önbizalmat, sem alázatot, holott a gyöngék csak mérgét szivhatják be, mely sziveikből az utolsó hajtás vigaszt is kiöli. Az nem igaz hogy: „mindent az igazságért"; vagy ha igen, akkor az a mi igaz, nem való is egyszersmind; de ha a padlásszoba nedves szalma-kötege, a szüzgyalázat becstelen kenyere ép oly igaz, mint a dúsgazdag unott lakmározása, akkor legyen áldva minden a mi hazugság, mert akkor bünösebb az apagyilkosnál az, a ki az alvó szerencsétlent felkölti nyugtot adó álmából.

Beethoven érzékeny lelke előtt megszemélyesül a természet. Mátkagyürüt cserél vele ringó tó partján, árnyas füzek alatt, hol fülmilék csattognak nászi dalt. Ő akkor nevet, mikor a pirkadó hajnal, akkor sir, mikor a szakadó zápor, akkor borong el, mikor a felleges ég, akkor tetszeleg, mikor a vizbe hajló virág, akkor imádkozik, mikor az éjszaka. Minek neki a hit, a templom, a kathedra, a tömjén, a palást, a kereszt? Istene két lépésre van tőle, ott hol az emberi hiuság kőhajlékai véget érnek s szabadba nyilik az ut. Azért szólal föl mind-

egyre kifogyhatatlan hangképleteiben a pásztorsip, a pitypalaty, a mennydörgés, az esőzugás, a kürtriadás, a rovar-zummogás. S mert minden mély természeti szemlélet egyszersmind erkölcsi fölmagasulás forrása, nincs teljesebb boldogság az ő boldogtalanságánál. Még ha a halálra gondol is, merengése csak olyan, mint a csendes viz, melynek elenyészésében édes feltámadás sejtelmes reménye lappang. Bánata az elkényeztetett gyermeké, kinek, ha vigasztalják, jól esik még jobban sirnia, nem makacsságból, de mert nincs édesebb a bizonytalan szomorkaságnál biztos bántatlanság közepett, s mert tudja, sejti, hogy annyi nagyszerüség közt nem lehet olyan erő, olyan akarat, mely az övével ellentétben állana, vagy neki rosszat akarna.

Longfellow nem bir ekkora érzékkel a természet bájai iránt. Az amerikai lázas munkásság, a gyár-városok kőszénlevegője, képzelmét egész más irányba terelték. Egész eszmeköre és világnézlete bizonyos különleges alapokon fejlett; optimista és józan, szemlélődő és gyakorlatias, haladó szellemü és meggondolt. Az amerikai civilisatio sajátságos vonása, hogy nem fél bármely elvből kivonni a végső következményeket, s igy a keresztény supranaturalismusból sem késett a spiritismus természetszerü fejleményére jutni. Longfellow is spiritista. Hiszi, hogy a meghaltak lelkei tökéletesebb formában maradnak vissza hajlékaikban, szeretteik körében, az apai háznál, gyermekeik bölcsője felett, hitvesük nyoszolyája mellett, itt, ott és mindenütt, látva és észlelve, de láthatlanúl és észlelhetlenűl.

Végre is mindkét megoldás indokolt és önként folyik az illetők költői álláspontjából. Hugo Victor egy harmadik útra tér. Ő a materialismus tényeiből akar magának megnyugtató véleményt szerezni a halál mibenlétéről. A természetet, mint olyant, a maga meztelen érzékiségében nem szereti őszintén; egyszerü báját rikitó szinvegyületekkel hamisitja meg; pezsgő életteljességét szürke szemüvegen át vizsgálja s üde közvetlenségét a gondolkozás elvont köréből kölcsönzött mystikus kifejezésekbe burkolja. Olyan mint az ujoncz festő, ki tarkán halmoz szint szinre, de sem a távlattan, sem az árnyalás szabályaival nem ismerős. Vagy pedig olyan, mint bizonyos emberek a társaságban. kik a mikor másról beszélnek is, csak azért teszik, hogy önmagokat s előnyeiket fitogtassák. Ellenben ugy lelkesül ama tudvalevő „nagy vívmányokért", mint valami ujkori famulus. A tanszerüség általában nem egyszer határozott gyöngéje, kivált ha materialista keretekben mozog, s a jövő életre vonatkozó felfogását is egyenesen az anyag-folytonosságra alapitja.

„Alig hogy birtokul ejti a pusztulás,
„Száz s száz elem, miként mogorva uzsorás,
„Ki a léleknek csak rövid kölcsönt adott,

„Rontnak a testre rá s osztoznak rajta ott.
„S mert a halál felett élet rendelkezik,
„Az őt megilletőt elveszi mindenik.
„Minden atom, vizben, földön és levegőn
„Igénylett részének bősz Shylock-ává lőn,
„Mélységes természet! Falánk, telhetlen űr!
„Alant s fent, éjben és térben köröskörül,
„Minden egyszerre hat, egyszerre dolgozik
„A kőtől a gyepig s tó gőzölgéseig.
„Por, szellő és virág, gyúlékony gáz-elem,
„S a vak sötétségnek függő mélységiben
„Az embert alkotó anyag fölbomlik ott,
Kiterjed, szétesik, meg szertefoly s legott
„A végtelenbe igy sietve oszlik el. stb.

Senki sem szólhat ellene. Hugo Victor itt tökéletesen igazat mond, a kérdés csak az: eleget is-e? De nem mond eleget, mert nem látszik tudomást venni arról, hogy az egyéni fönmaradás szükségkép az öntudat szellemi folytonosságához van kötve. A fölhozott tényeket már kétezer év előtt tudták, azok tehát nem ujak; hanem a külömbség az, hogy a brahminok több költői érzékkel voltak felruházva, mint mi, s igen helyesen nem azt tanitották, hogy az anyag különböző szellemiségek formáját ölti magára, hanem hogy megforditva, a szellem fokonként különböző anyag-állományokon megy keresztül (transmigratio). Ez a valódi eszményitett materialismus, ezt sejteti velünk Beethoven, Göthe pantheismusa. Nem mintha kisebbiteni akarnók Hugo tehetségét, de ránk felemelőbben s megnyugtatóbban hat még ama másodrendü amerikai költő elhunyt kedveséhez intézett következő sora is, mely pedig csak részleges megoldást rejt magában.

„Oh bár gyakran bánt a kétség,
„Ámde nagy vigasztalás
„Tudnom azt, hogy ily lény is még
„Élt, s meghalt mint annyi más.

De itt annyira elevenen van találva maga az emberi sziv, oly genialisan van fölfejtve egy egyszerü igazság, hogy tudniillik közös balsorsban enyhit a tudat, hogy abban velünk együtt, olyanok is osztozkodnak, kiket szivünk vagy itéletünk, magunknál előbbre helyezett, miként szinte jól esik Hugo eszméinek rideg zápora elől egy szerényebb géniusz meleg, barátságos hajléka alá huzódnunk.

Ám jól van, meritsünk erőt kicsinységünkből; ott a hol már megragadhatlanná válik, a gyöngeség is hatalom. Tegyük fel, hogy se büneinkben, se erényeinkben nem tudunk a számbavehetőségig emelkedni, hogy nevetség volna még csak hinni is, hogy valami rajtunk kivül álló a mi ártalmunkra törhet. Vagy ha igen, ugy vegyük például Hugo parabolájából manicheus lovat, melyet egy ismeretlen démon nappal ütésekkel halmoz el s halálig futtat, napnyugtán azonban egy más szellem ennie s innia ád, friss szalmát hány alomjába s megveregeti szügyét, s ő csendesen hunyja le szemét, mondván: „Mindegy!

ketten vannak.“ Vagy vessük meg alapját egy egyetemes asketismusnak, hasonlóan a régi egyptomiakéhoz, kik mulatozásaik közt sem feledkeztek meg a halálfőről. Egy ily életszemléletnek mély eüdaimonologiája van, s a földi lét utolsó pillanatainak komoly ünnepélyessége megérdemli, hogy egy egész élet előkészületeinek tárgyát képezze. De mindenesetre, bármelyik módozatot vegyük is, legyen a bensőnk és a külvilág közötti ellenmondás megoldásának vagy elsimitásának erkölcsi hatálya, történjék megadott alapokon, ne tegyen erőszakot a kedélyen, s inkább legyen tudományos, mint lélektani szempontból hypothetikus. Hugo Victorban sokkal több az ész gőgje, semhogy az eltörpülés bölcseletéhez folyamodhatnék, sokkal több az életkedv, semhogy hajlandó volna asketává lenni. Hanem azért nem hisszük el neki, bármint szenvelgi is, hogy ő végmegállapodásra jutott volna azon kérdésekkel szemben, melyeket maga elé tüz, legfőlebb azt mondjuk róla, a mit némely tudákos papról: „Ime ez embernek kisujjában van a teremtés minden rejtélye! Mért nem győz hát minket is meg, mért nem segit gyötrelmeinken, mért nem világositja meg bizonytalan töprengéseinket? Mert még eddig nem hallottunk tőle egyebet frázisoknál, a mikben minden van, csak az nem a mi kell. Szók, szók, szók!“

Hamlet kitörését akaratunk ellen is kierőlteti belőlünk Hugo Victor hymnusz-szerü föllendülése könyve végén, midőn ünnepélyesen vallást tesz Isten létéléről. Csodálatos záradék, az inspiratio remeke, a mint fokozatosan végig halad a kedély mélyebb és vastagabb hurjain, hogy egyszerre az önkivületbe jött lélek rajongó zsolozsmájába csapjon át, mely mint a tripos papnőjének önfeledt dadogása, részegitőleg hangzik el ajkairól. A 9-edik symphonia betükbe öntött diadalmi harsonájának nevezhetnők, ha nem volna egy megszorult óriás lángelmü szédelgése. Igy azonban kedvünk volna utána kiáltani Hugo Victornak, hogy: „Bocsánat! Előbb a végét lássuk, ha már ennyire vagyunk.“ Ugy tesz, mint a felsült büvész, ki, hogy nem sikerült kísérleteitől a figyelmet elvonja, egy ügyes fordulattal segiti ki magát a zavarból.

„Azt mondám láthatlan? Ugy nem volt igazom.

„Ő létezik. Se föld, sem ég, se borzalom
„Se szeretet, se gőg, sem alázat, se szó
„Ki nem dadogja azt, mi benne él s való.
„Ő van, ő van, ő van, kezdet és vég ne'kül,
„A mindenség, a tűz, az ég, a fény, az űr,
„Nap s éj csak számjegyek, ő összeget teszen.
„Magának teljesség, embernek végtelen.
„Mily balgaság dogmát s Istent találni fel!
„Ő van, ő létezik, s érjük be ennyivel.
„Ember! hogyan? vallást akarsz csinálni te?
„Nekem elég, hogy őt szemlélnem engede.
„Érd be, hogy benne hiszsz; érd be azzal a mit
„Reménység szárnyain elődbe nyujt a hit.

„Érd be, hogy ihatod a bűvös gyógyitalt,
„Érd be, hogy igy szólhatsz: „Ő van“, mert dajkadalt
„Halkan susog a nő alvó kisded felett,
„Ő van, mert a kebel titokban megremeg.
„Ő van, mert homlokom magosan hordom, és
„Kivüle más urat nem ismer el az ész.
„Ő van, mivel Caesar remeg Patmos előtt,
„Ő van, mert hangosan érzem e szókban őt:
„Eszmény, Kötelesség, Tudás, Ész és Tökély.
„Ő van, mert hisz a bűn kegyelmet tőle kér.
„Mert lelkem kisegit, ha testem árta tán,
„S mert virradásra vár egy ily nagy éj után.
„Órjásra nő, felé ha száll a gondolat.
„Ember, őrizd meg ezt, s áldd esdő szomjodat.
„De aggály s félelem ne költessen veled
„Istenről gyáva és valótlan képeket.
„Dobj el botor kátét, grammatikát s koránt,
„Ügyetlen rém-kovács szerszámod' sutba hányd.
„Élj jól és mulatozz', szeressél és aludj',
„Tekintsd magad felett a nagy égboltot ugy,
„Mint önmagadban is lelkednek mély egét.
„Tekintsd a lángot, mely lobogva benned ég,
„Világló gócz gyanánt, meg nem közelgethetőn,
„Benned s kivüled egy tündöklő fény-özön.
„Alant s fent, mélyen most, majd ismét magosan,
„De mindig biztatón, nem baljóslatuan.
„Soha nem tünve le, nem halványulva el,
„Homályból kelve ki, tetőkön gyulva fel.
„A gyülölet az éj, árnyék a bosszuság,
„Ám az szelid sugár, örök derüs világ.
„Hiába káromlod, fényéből mit se veszt,
„Ez ihlé Orpheust, ez hevité Hermest.
„Egy iszonnyal teljes, magasztos, szent csoda,
„Madár fészkében és a fának lombjiba'.
„Bár birja minden, ám meg nem ragadható.
„Az örök vágy előtt merevre tapadó.
„Szünetlen kinálja s nem adja meg magát,
„A roppant nyilvánlét, mely hallgat s megbocsát.
„Ömölve terjedő fényes sugárözön,
„Mely csillag az egen, mely rózsa a mezőn.
„Egyszerre itt, amott, alant s fent mindenütt,
„Tegnap, ma s holnap is, álom s való együtt.
„A szin és hangvilág ezer pezsgésiben,
„S látásunk száz körén egyszerre van jelen.
„A boltos kék egen s a kósza árny fölött,
„A létezőkben, a zúgó élet között.
„Káprázó látomány, a melybe' hinni kell,
„Villám, melyből a jó, igaz s szép létre kel.
„Csillagforgás között rejtélyesen ragyog,
„S a köd, a borulat, dörgés és viharok
„Mind, mind felolvadnak iszonytató hevén,
„Öröm és szeretet cseppjeivé levén.
„Ha van még sziv erős, ha van lélek szilárd,
„Abban is erjesztő, meleg fuvalma járt,
„Mely patakként bugyog, szökell s előre tőr
„Szikrázó forrása áldásos méhiből.
„Ő van, ő van. Tekintsd. Ha téritőbe hág,
„Ugy Lelkiismeret, tengelye Igazság.
„Van éjnapegyene, az Egyenlőség a',
„A Szabadság pedig derengő hajnala.

„Mit lelkünk képzel azt ő aranyozza be.
„Ő van, ő van, ő van, s nincs vége s kezdete,
„Sem fogyta, nyugta sincs, sem álma s éjjeli —

„Szűnj meg hát féreg már napot teremteni!

Egy végtelen óda — ezzel volna Hugo Victor költési iránya legjobban jellemezhető. Mi csak sajnálhatjuk, hogy még eddig nem adta fel végkép a lyrai álláspontot. *) Az irányzatos elem, melyben bővölködik s mely megöli a lantos költészetet, igen jó szolgálatot tehetne a jövő ama két hatalmas műfajában, mely idővel minden mást magába fog nyelni. Valamint az egyes művészeti ágakban érezhető az a törekvés, hogy egyetlen összművészetté tömörítsék az anyagi föltételeik szerint különvált nemeket, ugy a fejlődő ízlés is, időről-időre félreveti egy-egy avult válfajt vagy formát, hogy alkalmasabbakat toljon helyettök előtérbe. De a formának minden változása, a lényeg, a gondolkodás változásával áll összefüggésben s a költőnek nem rideg érvekkel, de a valóság költői látszatával kell harczolnia meggyőződése mellett. A lyrában csak az érzés mi[i]ségének, nem pedig mikéntjének van helye. Ezért lett szűk az[z] az eszmék mai forrongásának befogadására. Ezért fészkelte be magát az irányharcz legelőször is oda, a hol leghálásabb tér[t] vélt nyerhetni: a regény és dráma erkölcsi világnézletébe.

Igenis, van a Hugo Victori világnézletnek egy negyed[-] vagy ötödsorban kivonható fontos és alapos következménye. De ez annyira szűkkörü, s a felvilágosodott szellemek oly annyira korlátolt elite-jének van szánva, hogy egy nagy költőnél, kinek hivatása a koreszmék általános nehezedését juttatni kifejezésre, alig tudható be érdem-számba. Lépjen ki az emberiség önmagából, helyezze át magát egy képzelt világczél eszményi álláspontjára, tegyen, dolgozzék, szenvedjen, örüljön

*) Nézetünk szerint, nemcsak hogy a lyrai felfogás kiindulási pontja hibás, de érzéki kifejezése sem tekinthető széptanilag jogosultnak. Mi a kérdés előbbi ágát illeti, a lyrai szemlélet épen nem a természeti kedély szükségképeni folyománya, hanem a legnagyobb mértékben conventionalis állapot. Továbbá a szép eszméjének független megvalósitása is kivül esik eszközeinek körén, a mit elérni törekszik, csak annyi, hogy másban is bizonyos határozatlan hullámzását idézze elő az értelmi és kedélyi életnek, az egyéni fogékonyság különböző minősitettségéhez mérten. Hangulatkeltés! mint a modern impressionalismus kritikája nevezi. Hogy ezek után jó verset könnyebb találni mint egész roszat; hogy müvelt emberek bizonyos korban már nem goutirozzák a lyrát, bár egy jó regényt s drámát még élvezettel olvasnak s néznek végig; hogy végre maga a népdal is sokkal későbbi keletü, mint akár a népepos, akár a mysterium, mindez csak állitásunk mellett bizonyit. A rím sajátságos találmánya is sokat tett arra, hogy ma már sokak előtt tulhaladottnak tüntesse föl a lyrai költésnemet. Van valami naiv kezdetlegesség azon csengés-bongásban, mely minden sor végén unalmas kimértséggel tűnik elő. A régiek mértékei sokkal indokoltabbak voltak, mégis feledésbe mentek. Hugo érzi a nyügöt s több helyt igen elmésen akar kibúvni alóla, midőn a páronként rimelő sorokat értelmileg elkülöniti. De hát nem megvan-e a gondolatnak a maga rythmusa s nem legszebb, legkényelmesebb tere-e ennek a próza? Po[e] belátta ezt, midőn párhuzamossággal és ellentéttel tör a költői forma ujjáteremtésére.

másokért, rázzon le magáról mindent, a mit önzés, előitélet, szeszély, egyéni felfogás ezer gyökérszállal kötöztek lényéhez; egy szóval: álljon elő az abstract ember. Igy akarnák ezt a humanista apostolok. Csakhogy bármily mértékben ismerjük is el, hogy az emberi polgárosulás elé lehetetlen volna szebb czélt tűzni, mint a fejlődő önismeretet, a józanész nem hiheti, hogy ne volna veszélyes ily czél felé mesterségesen csigázni a modern művelődést. Legyenek a társadalom felszinén, kik tükröt tartsanak a közhaladás elé, de ne igyekezzünk az activ erőket gépies hévmérőkké változtatni át. Rendezzük köz- és magánviszonyainkat, mi több, legyünk bár socialisták, de ne szűnjünk meg első sorban emberek lenni.

BÖHM SÁNDOR.

AZ UNITARIUSOK E. K. TANÁCSÁNAK FELIRATA

a képviselőházhoz, a gymn. és reál-iskolai törvényjavaslat tárgyában.

Tisztelt Képviselőház!

Hazánk alkotmányának helyreállitása óta már több ízben felmerült a középtanodai oktatásnak s ezzel kapcsolatban a legfőbb felügyeleti jog gyakorlásának országosan leendő szabályozása s mi készséggel elismerjük a tisztelt Képviselőháznak ez iránti jogát, valamint őszinte örömmel üdvözöljük ez ügy megoldására irányuló hazafiui törekvését; azonban sajnálattal kell kijelentenünk, hogy a Nagyméltóságu vallás és közoktatási minister ur által e tárgyban a tisztelt Képviselőházhoz legujabban benyujtott „a gymnasiumi és realiskolai oktatásról“ szóló törvényjavaslat kiindulásában szintugy, mint az abban lefektetett elvekben nem látszik eléggé méltányolni sem ide vonatkozó eddigi hazai törvényeinket, sem a nevelés ügynek hazánkban több századig történeti fejlődését; minélfogva bátrak vagyunk arra nézve részünkről következő tiszteletteljes észrevételeinket terjeszteni a tisztelt Képviselőház elébe.

A nevezett törvényjavaslat ugyanis szerintünk már kiindulásában hiányos, a mennyiben abban csak a magyarországi 179⁰/₁ XXVI-ik törvényczikk van tekintetbe véve, mely tulajdonképen hazánk Erdély részében lakott protestans felekezetekre nem is vonatkozik és teljesen mellőzve vannak az Erdélyrészi protestans hitfelekezetek és az ezek által fentartott iskolák államjogi viszonyait szervező, s azok önkormányzati jogát biztositó Leopoldi hitlevél 1. 2. és 3 pontjai, s az ezekre vonatkozó 179⁰/₁ LV. t. cz., mely törvények koronázási eskü (1868. évi II. t. cz.), valamint a két ország egyesitéséről szóló 1868. évi törvényczikk 14 §. által ujból megerősittetvén és biztosittatván, az erdélyrészi protestans hitfelekezetekkel egyetemben unitarius vallásfelekezetünk és az általa fentartott gymnasiumok államjogi viszonyainak elbirálása csak is ezen alaptörvények tekintetbe vételével eszközölhető, s az azokra vonatkozó intézkedések csak azon határokig terjeszkedhetnek, melyeket amaz alaptörvények megjeleltek.

Nem különben mellőzve látjuk a benyujtott törvényjavaslatban a nevelésügy több százados történeti fejlődésének s vallásfelekezetünkben ezen alapuló jelen állásának méltányló figyelembe vételét. Ugyanis a vallásfelekezetünk által fentartott középiskolákat illetőleg a hivatolt törvények által biztositott önkormányzati, szabad intézkedési jog a jelen törvényjavaslat

egyes szabványai által vallásfelekezetünktől az államkormány részére lefoglaltatni, elvétetni czéloztatik az által, hogy ama törvények által a korona számára fentartott felügyeleti jog jelzett iskoláink közvetlen igazgatásává, kormányzásává változtatnék, elvétetvén vallásfelekezetünk legfőbb hatóságától az a jog, hogy iskolánk bel- és kül-életét, magát a tanügyet maga határozza meg és vezesse, miként ezt, az idéztük törvények, számára biztositják; s a mit a dolog természete igényel. Sőt a jelen törvényjavaslat egyes intézkedései által felekezeti főhatóságunknak eddig soha egy kormány által is kérdésessé nem tett s jogosan nem is tehetett hitele is megtagadtatnék.

A törvényjavaslat indokolása ugyanis (19. lap) elismeri, hogy a protestansok részére az 179⁰/₁ XXVI.-e mellett vallásfelekezetünk részére, az idéztük erdélyi t. czikkek és a Leopoldi hitlevél 1. 2. és 3 pontjai — a középiskolákat illetőleg is nevezetes jogokat biztositottak, melyeket nem megszoritani, vagy éppen visszaverni, sőt más felekezetekkel stb. megosztani, lehet a mai törvényhozás feladata.

Elismeri az indokolás (22. lap), hogy a protestans egyház, mióta csak fenáll, mindig fősulyt helyezett iskoláira.

Elismeri az indokolás (23. lap), hogy a protestansok középiskolái tekintélyes csoportot képviselnek, mind számban, mind sulyban. Fentartásuk, fejlesztésük nem csak azért fontos, mert az állam terhét nagyrészben viselik, hanem azért is, mert ha valahol: a közoktatás terén üdvös a verseny, s az egyes irányok egyéni fejlődése — a decentralisatio.

Ezen törvényes és az ügy természetéből folyó elvekből azonban a törvényjavaslat egyes czikkelyeinek intézkedései merőben eltérnek, sőt azokkal ellenkezésben állanak.

A törvényjavaslat 65 §-a szerint ugyanis, a közoktatási ministerre ruháztatnék az a hatalom, hogy a protestans iskolákban a tantárgyakat és azok tanitásának mértékét és terjedelmét megállitsa; ez intézkedés által azon iskolákat fentartó protestans hitfelekezetekkel egyetemben unitárius vallásfelekezetünktől és ennek egyházi főhatóságától iskoláit illetőleg, legfőbb, mondhatni egyedül lényeges életkérdésben vétetnék el az intézkedési jog, s a felekezetek csak egyszerü végrehajtói lennének a függetlenül intézkedő kormánynak; sőt attól is elzáratnának, hogy iskoláik fejlesztésére munkálhassanak, a minister állitván meg, hogy a tanitás meddig mehet. E § szerint vallásfelekezetünknek középiskolái ügyében intézkedési joga, alárendelt értéküvé, szinlegessé válnék.

Az indokolásban kimondott alapelvekkel ellenkező intézkedést tartalmaznak a 67. 68. 69. — és az ezekben hivatolt

elébbi §-ok. Legegyenesebb tagadása az indoklás szerint fejlesztendő felekezeti intézkedési jognak a 70. §., mely szerint egyházi főhatóságunknak középiskoláit illetőleg tett némely igazgatási és kormányzási tényei csak az esetben ismertetnének el átalánosan hiteleseknek és jogerővel biróknak, ha azokat a közoktatási kormány előlegesen jóvá hagyta. Ez intézkedés, a mellett, hogy ellenkezik az állami közrend érdekeivel, ellenkezik egyszersmind azon elvvel is, mely szerint minden államjogilag intézkedési joggal biró testületnek minden intézkedését köteles mindenki jogérvényesnek tekinteni.

A 78. és 79. §-okban foglalt azon intézkedés, hogy a közoktatási minister középiskoláink állapotáról a tankerületi főigazgatók utján szerez magának értesülést — a mellett, hogy jogainkat sérti, felesleges is; mert azok az értesitések, melyeket vallásfelekezetünk egyházi főhatósága a 77. § értelmében kiállit, hű tökrei levén iskoláink munkálkodásának, életének és minden viszonyainak, azokból a közoktatási minister mindig teljes értesülést és ismeretet merithet.

A személyes vizsgálat és az egyházi főhatóságnak ezen czikkelyek szerint czélba vett ellenőrzése sérelmes, azon sajnos gyanusitást foglalván magában, hogy ennek évi jelentései és kimutatásai nem lennének hivek, őszinték és igazak.

Az indokolás szerint fejlesztendő önkormányzati joggal ellenkezik a 77. §. e betüje alatt, valamint a 83. §-ban foglalt intézkedés, mely szerint a protestansokkal együtt vallásfelekezetünk vagyonát illetőleg is nem csak főfelügyeleti, hanem intézkedési jog is adatnék a közoktatási kormánynak.

Az a vagyon ugyanis, melyből iskoláinkat fentartjuk, vallásfelekezetünknek saját vagyona, melyet nem kegyadománynyképen kapott az országtól vagy koronától, hanem maga teremtette nélkülözésekkel és az egyes hivek áldozataiból gyarapitotta; azok felett tehát a tulajdonjog megsértése nélkül vallásfelekezetünkön kivül más hatalom nem intézkedhetik. És ezt intézkedést az állam érdeke sem követeli, nem az levén a kérdés, hogy valamely felekezet miből tartja fenn iskoláit, hanem hogy iskolái megfelelnek-e a czélnak.

Különben is, a protestans felekezetek is és vallásfelekezetünk is azt a vagyont, melyet iskolái fentartásáért áldozataival teremtett és számtalanszor ellenséges megtámadások között megtartott és gyarapitott, mely érdekeinek, aspiratioinak, vallási és társadalmi czéljaira szolgál, kellő biztositékot nyujtó lelkiismeretességgel kezeli; mig ha annak kezelésében nem anynyira közvetlenül érdekelt kéznek adatnék befolyás, az egyfelől vallásfelekezetünknek és egyes hiveinknek iskoláink iránti buzgalmát és áldozatkészségét lankásztaná, másfelől az államkormányt felesleges munkával terhelné.

Az indokolás azon állitására, hogy iskoláink reputatioja megingott volna, bátran hivatkozunk az indokolás azon elis-

merésére, miszerint a testvér protestáns felekezetekkel unitárius vallásfelekezetünk is mindig kiváló gondot forditott iskoláira s egyedül önerejére utalva, sőt néha vagyonából kifosztva áldozataival a legellenségesebb áramlatokkal szemben is mindig fentartotta és virágoztatta iskoláit. S ezek a testvér felekezetek iskoláival a magyar nemzetiségnek és tudományosságnak,vallási és polgári szabadságnak őrszemei voltak.

Vallásfelekezetünk mindig megfigyelte az idők kivánalmait s iskoláiban a tanügyet és nevelést azok szerint rendezte, intézte. Az 1841. évben tehát hazánkban legelsőbben középiskoláinknak szakrendszerrel összekötött tudományos gymnasiumi szervezetet adott, melylyel azok lényegileg ma is birnak, s a közelebbi nehéz időkben vallásfelekezetünk egyes tagjai által hozott áldozataival e szervezetet fentartotta, fejlesztette. Jogosan mondhatjuk, hogy vallásfelekezetünk a midőn iskoláival a hazai közmüvelődést előmozditotta, s azokban a közszolgálat egyes ágaira alkalmas egyéneket növelt, a közmüvelődésnek és a hazának, valamint korábban, ugy napjainkban is, hasznos szolgálatot tett és teszen az állam legkisebb megterheltetése nélkül. Tehát állami érdekek nem igénylék, hogy azok vallásfelekezetünk kezeiben csak szinleg hagyassanak meg.

Mivel pedig — az indokolás szerint — a protestans felekezetek iskoláiban bizonyos hagyományos szellem, s tegyük hozzá, hogy a tanügygyeli foglalkozás közben magukban a felekezetekben és azok hatóságaiban a hosszas gyakorlás nyomán a tanügyet illetőleg kellő jártasság és szakértelem fejlődött ki, s ehez járulván a vallásfelekezetek felekezeti érdekei és aspiratioi, az egyes tagoknak iskolák iránti vonzalma, s ebből folyó áldozatkészsége. a különbféle középiskolák ügyében hazánkban oly üdvös verseny keletkezett, hogy a mindennapi tapasztalat szerint is közoktatásunk egyik ágában sem tapasztalható oly valódi haladás, mint a középiskoláknál.

És épen azért aggódunk, hogy ha a jelen törvényjavaslat czélzata szerint középiskoláink lényeges érdekei feletti intézkedései jog vallásfelekezetünktől elvétetik és a központositás czéljaira a közoktatási kormányra ruháztatik, ez csupán hivatalos kötelességének érzetével a jelenleg munkálkodó egyéb tényezők leszoritása után iskoláinkat nem birhatja azon szinvonalon tartani, melyen azok ma állanak.

A 82. §-ban jelzett jelenségeket illetőleg ugy vélekedünk, miszerint a haza alkotmánya és a köztörvények ellen bárhol elkövetett vétségek nem a tanügy, hanem a közrendészet körébe tartoznak. E tekintetben különben is a törvényjavaslatnak a főfelügyeletre vonatkozó 77-ik §. teljes biztositékot nyujt.

És épen ezért a méltányossággal ellenkezőnek tartjuk, hogy nehány ember bűnügyi vétsége miatt a testvér protestans felekezetekkel unitárius vallásfelekezetünk, egyházi ható-

ságaink, iskoláink, tanáraink mintegy rendőri felügyelet alá helyeztessenek. Ennek ily módoni törvénybeigtatása annál aggasztóbb, mert miként a multban többször megtörtént, ugy a jövőben is megtörténhetik, hogy épen legalkotmányosabb és nemzetiebb munkálkodásaink tartathatnának államellenes törekvéseknek.

Ezek után tisztelettel kérjük a mélyen tisztelt Képviselőházat, méltóztassék a középiskolai oktatásra vonatkozó törvényt ugy alkotni meg, hogy azáltal a vallásfelekezetünk részére hivatolt törvényekben biztositott önkormányzati, iskoláink ügyei felett független intézkedési joga továbbra is fentartassék s a korona részére azon törvények által fentartott legfőbb felügyelet kizárólag vallásfelekezetünk egyházi hatósága utján gyakoroltassék.

Az Unitariusok E. K. Tancsának 1880. Máj. 9-én tartott üléséből.

FERENCZ JÓZSEF
unitarius püspök

KOVÁCSI ANTAL
közigazg. jegyző.

A GYMNASIUMOKRÓL ÉS REALISKOLÁKRÓL SZÓLÓ TÖRVÉNYJAVASLAT.

A középiskolai oktatás törvény általi rendezésének ügye közéletünkben, a tanügy és törvényhozás terén valóságos Odyssea. A törvényjavaslat, melyet a közoktatási minister f. évi mártius 19-én a törvényhozás eleibe terjesztett, már a harmadik törvényjavaslat, mindenik keresztül ment az előleges tárgyaláson, mindenik meg volt vitatva, a két elsőt a harmadik leszoritotta a ház asztaláról, hogy e harmadiknak mi lesz a sorsa bizonytalan ; a minden oldalról ellene támasztott nehézségek és kifogások fontossága nyomán ennek sem lehet életet jósolni.

A folytonos kisérletek folytonos meghiusulása, a folytonos vajudás közben az ügy iránt érdeklődő az okokat vizsgálja s önkéntelenül azon kérdést teszi fel magának, hogy sajátlag szükséges-é minálunk a középiskolai oktatást törvény által szabályozni.

Tegyük fel e kérdést? Előre kijelentem azonban, hogy jelenleg csak a gymnasium ügyével foglalkozom. A reáliskolát jelesen a mint akkor szerették nevezni, e folyóiratban (1870 évi folyam 134 lap) jól rendezett és vezetett gymnasiumi oktatás mellett fényüzési czikknek neveztem, sőt a tudomány közmüveltség és a gyakorlati élet igényeire károsnak. Most se vonom vissza tiz évvel ezelőtt a reáliskolai áramlat és mámor korában mondott szavaimat; mert ha akkor nem is hitték elhiszik mostan közoktatási ministerünknek.

Ő Nagyméltósága ugyanis az országos közoktatásnak az $187^{7}/_{8}$—$187^{8}/_{9}$ évi állapotáról az országgyüléshez tett jelentésében (469. lap) constatálván a reáliskolák népességének folytonos apadását s kimondván azt, hogy bár az egész országban csak 27 realiskola van, mégis azok száma rövid időn túl szárnyalja az ország szükségletét, sőt már tul is haladta. S épen ezért azt a véleményét mondja ki, hogy már is három reáliskola megszüntetendő vagy más szakiskolává átalakitandó; más kettő pedig csak nemzetiségi tekintetből gymnasiumokká átalakitandó. A 27 reáliskola már sok az országnak (471 lap), reformálások szükséges.

Hagyjuk tehát a reáliskolákat magokra, a mámorból kiábrándult józan ész, elvégre megtalálja ez ügyben is az igazi útat.

A gymnasiumok ügye a ministeri legujabb jelentés szerint haladóban van; a népesség egy év alatt 987 tanulóval szaporodott, a tanárok száma, a taneszközök gyüjteménye, a helyiségek javitása gyarapodást bizonyitanak. A kimutatás táblázatai igen természetesen nem tüntethetik fel azt, mit nem lehet rovatba szoritani — a gymnasiumok szellemi életének haladását; ezt azonban a mindennapi tapasztalás s a tények bőségesen igazolják. És e haladást mi eszközli? A decentralisatio. Az országban levő gymnasiumok közül a legutóbbi ministeri jelentés szerint 87 van nem felekezeti, 64 az egyes felekezetek kezében van; sőt a jelentésben foglalt 87 gymnasium közül is egy tekintélyes rész a tanitó szerzetek kezében van, a melyeket tehát, a szerzetek fejeinek a törvényjavaslat ötletéből a tanárok kinevezése ügyében a képviselőházhoz tett folyamodása nyomán felekezeti intézeteknek lehet tekinteni, ugy, hogy a közoktatási kormány közvetlen vezetése alatt alig van 42 gymnasium. E szerint e tanintézetek elosztva levén az állam, az autonom felekezetek, a tanitó-rendek, sőt még egyes hatóságok kezeiben, s a fentartó különböző testületek, iskoláikat részben testületi és vallási czéljaik eszközeinek tekintvén aspiratioik, czéljaik valósitására, azokért áldoznak, azokat áldozataikkal is fentartani törekszenek, emelik és fejlesztik; midőn 1850-ben e tanintézetek létele kérdésessé vált, mily élénk buzgalmat fejtett ki mindenik gymnasiumot fentartó hatóság, hogy a gymnasiumok a hirhedett Entvurf által teremtett viszonyok igényeinek megfeleljenek; akkor kényszeritésből, később az ügy érdekének érzetéből mindenütt nemes verseny fejlett ki a gymnasiumok körül, ezeknek lehető legszebb felvirágoztatását mindenik felekezet, testület és rend felekezete érdekének, büszkeségének tartja. Ezek a tényezők állitották hazánkban a talán nagyon is sok gymnasiumot, azok nyujtanak megnyugtató biztos kezességet ezek folytonos emelkedése és javitása iránt. Nem hiszem, hogy az ügyet a legnagyobb objectivitással megitélő

is a jelen tényezők mellett a gymnasiumok érdekébe a törvény-hozás beléavatkozását minálunk szükségesnek tartsa.

Ezzel ellenkezőleg az indokolásban kimondott decentralisatio szükségének ellenére a törvényjavaslat jellemző tendentioja — a centralisatio, melyet jelesen tanusit a 11. §., mely szerint a tantervet a közoktatási kormány állitja meg; a 12. § szerint arra is, hogy a felekezetek kik által, hol tanitatják a gymnasiumba járó növendékeknek a vallást, a minister beleegyezése szükséges; a 21. §. jelesen ennek bekezdése; továbbá a 34. 43. a tankerületi igazgatók hatáskörét szabályzó 52. 53 és 54. §.; az 56. §. mely szerint a közoktatási kormány határozná meg, hogy mely tankönyveket kell használni. Az érettségi vizsgálatra vonatkozó IV. fejezetben a jelentörvényjavaslatban némi eltérés mutatkozik a korábbi törvényjavaslatokba bevive volt központositási nagy áramlattól, a mennyiben jelen törvényjavaslat szerént az egyes gymnasiumok tanári karánal az érettségi vizsga megtartására nagyobb befolyás engedtetnék; a 61. §. szerént azonban a vizsgálati utasitást a közoktatási kormány állitja meg.

Legszembeötlőbb kifejezést nyer a központositási hajlam az V. fejezet §-aiban, a melyekben foglalt intézkedések épen ezért keltettek fel akkora panaszt és ellenszenvet a gymnasiumok tulnyomó részét fentartó felekezetek és rendek soraiban. Az e téren kifejtett mozgalomból, a törvényhozáshoz intézett számos feliratokból olvasóink előtt ismeres levén az egész ügy, feleslegesnek tartjuk az egyes §-okat bővebben illustráln

A központositási szándék mellett annak az a kifolyása hogy a törvényjavaslat a létező viszonyokat nem véve tekin tetbe kiválóan ingerlően hatott az önkormányzati joggal bir gymnasiumokat tartó — tehát érdekelt felekre.

Nem ismerem el ugyan jogosultságát azon jogi álláspont nak, melyet a protestans felekezetek e kérdésben a képvisel házhoz intézett feliratukban elfoglaltak, sőt készséggel isme rem el az államnak, a többségnek azt a felségi jogát, hogy m dőn érdeke, a közérdek igényli, függetlenül határozhasson mi sem gondolva bármely szerzett jogokra, vagy oly jogviszo nyokra, melyek az állami főhatóság kifolyásai voltak; de épe ezért bátran állitom, hogy a jelen törvényjavaslat inoportunu és nem czélszerü, sőt veszélyes.

Inoportunus, mert az állam érdeke jelesen a gymnasium oktatás ügye nem igényli, minthogy az a közérdek igényeine megfelelő módon van a jelen viszonyokkal szolgálva. Céltala sőt veszélyes a mennyiben a javaslat szerént alkotandó törvén által teremtett viszonyokat az állam nem birná dominálni.

A javaslat szerénti törvény ugyanis apróságokra terjed részletességeivel igen bőséges anyagot és alkalmat szolgá tatna a gymnasiumaikra féltékeny autonom testületek és a köz oktatási kormány közti perlekedésre, a mi az okozandó kell

metlenségen, idővesztésen és kölcsönös felesleges munkán kivül magára a tanügyre is kártékonyan hatna. S mert az autonom testületek a mellett, hogy gymnasiumaikon teljes rokonszenvökkel csüngenek, azokhoz ragaszkodnak; azokat mind saját érdekeiket védelmezik; a hosszas gyakorlat nyomán a gymnasiumok ügyei kezelésében kellő tájékozottságot szakismeretet és jártasságot szereztek, mely tényezőkkel a közoktatási kormány nem birván, a mulhatlanul kifejlendő kölcsönös kötekedésben, perlekedésben a közoktatási kormány lenne a legyőzött fél, s elvégre maga a törvény lenne végrehajtatlan, s hasonlitana a népoktatásról szóló törvényhez, melynek alig van oly §-a, mely teljes érvényben állana.

De legnagyobb szerencsétlenség lenne az az eset, ha az autonom testületek, jelesen a protestans felekezetek, azért, hogy a törvény által teremtendő kényes helyzetből meneküljenek, s meg a törvény iránti tiszteletből, végül megunva a folytonos csatározást azon erkölcsi és anyagi eszközökkel, melyekkel háromszáz esztendő óta a tudományos oktatásnak, a magyar nemzeti müveltségnek és fejlődésnek uttörői, hasznos munkásai voltak, a passivitás terére lépnének s gymnasiumaikat megszüntetnék. Ezt valóságos nemzeti csapásnak tartanám, nem csak azon anyagi teherért, mely ennek nyomán uj gymnasiumok állitása által az államra nehezülne, hanem különösen azon szellemi kárért, melyet tudományos oktatásunk ezen becses tényező megsemmisülése által szenvedne.

A központositási velleitás és az inoportunitás költötte fel — szeréntem igen helyesen — azt az átalános támadást, mely a törvényjavaslat ellen oly sok oldalról intéztetett.

Ezek ugy szólva politikai szempontok, melyek a törvényjavaslat átalános megitélésénél mindenesetre tekintetbe veendők, mert e két kérdésnek helyes megoldása után lehet csak magát a törvényt jól és czélszerüen megalkotni.

A részletes tárgyalás előtt még egy általános megjegyzésünk lehet a törvényjavaslatra. Átalánosságban elmondhatjuk: hogy igen terjedelmes, a mennyiben sok oly aprólékos részletességek birnának törvény jelleggel, melyek sajátlag a fegyelmi rendtartások és házszabályok keretébe tartoznak; ezért van, hogy több §-ban fordul elő ezen kitétel: kivételes esetekben, a közoktatási kormány intézkedik; szerintem törvény alól kivétel nincsen; azt egyaránt mindenki köteles megtartani; a szabályokat a körülmények szerint alkalmazhatja, a ki azokat alkotta.

Sőt hitem szerint a kivételes esetekbeni intézkedés a közoktatási kormány köribe nem is tartozhatik, mert ennek az a kötelessége, hogy a törvényt megtartsa és megtartassa; kivételes esetekben a szabályok alkalmazása a helyhatóságot — itt az egyes gymnasiumok közvetlen igazgatóságát illeti; mert azokat ugy szólva a helyszinén kell elintézni a specialis

viszonyok közvetlen ismeretével. Ha például csak a 21 §-ban jelzett két kivételt vesszük is tekintetbe, különösen az utolsót, mely arról szól, hogy valamely tanuló egy év alatt két osztályt végezhessen, s mely felett csak a közoktatási kormány határozhat, s mely még az autonom testületek által fentartott gymnasiumokra is érvényes lenne, ez oly specialis eset, melyet csak az illető tanuló viszonyainak s különösen egyéniségének teljes ismeretével lehet helyesen elintézni, s a melylyel igen természetesen csak az illető tanári testület birhat.

A törvényjavaslat I. fejezete — az osztályozás — ellen több felől tétetett kifogás, de mivel az egész fejezet a tényleges viszonyokon alapszik, a kifogásokat nem tartom indokoltaknak.

A II. fejezet a gymnasiumok és reáliskolák legsarkalatosabb kérdését — azok szervezését foglalván magában, leglényegesebb része a törvényjavaslatnak; de szeréntem hiányos, a mennyiben a 11. § szerént a tanterv megállitása a közoktatási kormánynak levén rendeletileg leendő elintézés végett fentartva, a kérdés leglényegesebb pontja a törvényjavaslatból ismeretlen.

Ha a 6. meg 8, §-okat összehasonlitjuk, látjuk, hogy a tantárgyakat illetőleg a gymnasium meg reáliskola mily közel áll egymáshoz, mulhatlanul fel kell tennünk ujból a kérdést: szükséges-e a lényegileg csaknem ugyanazon intézeteket, két különböző elnevezés alatt vezetnünk.

A tantárgyakat illetőleg kevés különbség van: a latinnyelv a gymnasiumban kötelezett tantárgy, a reáliskolában csak az önként vállalkozóknak tanitatik e czélra beállitott szaktanár által; miután tapasztalat szerint több realiskolába sőt még polgári iskolába is tényleg be van vive a latinnyelv, bátran állithatjuk, hogy a reáliskolai növendékek legnagyobb része bizonyosan vállalkozni fog, ugy hogy a latinnyelv tényleg rendes tantárgy lesz, melyre a realiskola tantervének megállitása, a tanórák beosztása alkalmával mulhatlanul tekintettel kell lenni. A realiskola rendes tantárgyai közül az ábrázoló mértan nincs felvéve a gymnasiuméi közé, igen de — nagyon helyesen — a jóravaló gymnasiumokban már tényleg tanitják. A gymnasium meg realiskola közti egész különbség a tantárgyakat illetőleg az, hogy a gymnasiumban a franczia nyelv helyett göröget, mig a reáliskolában e helyett amazt tanulja a növendék. E csekély különbségért én részemről sohasem tartanék kétféle intézetet.

A 7. meg 10. §-okba foglalt intézkedéseket sohasem tenném nem csak a törvényhozás, hanem még a kormányzás foglalkozása tárgyává sem, hogy a rendes iskolai tanfolyam keretén kivül a növendékek mivel foglalkozzanak, mit tanuljanak, az ők s különösen szülőiknek oly magán ügyök, melyhez rajtok kivül senkinek sem lehet szava.

A jelen fejezetnek 13. s még inkább 18. §. által egy — szeréntem helytelen — szokás legálizáltatnék; értem az egyik fajtáju intézetből a másikba való átlépést. E szokás visszásságát nincs miért elméletileg vitassuk, mindnyájan, kik gymnasiumokkal foglalkozunk, a gyakorlatból tapasztaltuk annak terhes voltát, magunk kinlódtunk, szemeink előtt kinlódtak a növendékek az átlépések által teremtett nehézségekkel.

Ha a cserélés a gymnasium és reáliskola között s legfeljebb I. vagy II. osztályu növendékekkel történik, még nem nagy baj, de a polgári iskolából a gymnasiumba lépett növendékek a gymnasiumi egész folyam alatt folytonosan sántikálnak. Igen természetesen. A gymnasium és polgári iskola czéljaikhoz képest egészen két különböző tanintézet; a czélokhoz képest különbözőknek kell lenni azokban a tantárgyaknak, mindenek felett pedig a tanmódszernek, a gymnasiumi oktatás elméleti, formai, a polgáriskolai realis, amaz a felsőbb szaktanitásra képzi növendékeit, ez az életre; amaz a szaktudóst nézi növendékében, ez a gyakorlati élet emberét; mindeniknek czéljához képest kell munkálni. Lám a gymnasiumban például a magyarnyelvi tanórán a gymnasiumi tanitó növendékében a leendő nyelvészt nézi, átalános nyelvészeti képességét iparkodik fejleszteni, s tanitásával egyszersmind a latin- és görögnyelv tanitására is munkál, a polgári iskolai tanitónak az órában csak azt kell szeme előtt tartani, hogy növendéke a nyelvet a gyakorlati életben jól tudja használni. A tantárgyakon e szerént végig mehetnénk; de a dolog oly világos, hogy annak további fejtegetése felesleges. Én a helyett, hogy a törvény utján elősegiteném és feljogositanám a különböző fajtáju intézetek cserélgetését, inkább meggátolnám.

Ha pedig az individualis fejlődésre időt akarunk engedni, s a növendékek életpályájának elhatározásával várni akarunk, hajtsunk végre gyökeres reformot: a polgári iskolát hagyjuk meg a maga munkakörében; realiskola meg gymnasium helyett állitsunk egy fajtáju oly intézetet, melynek I—IV. osztályaiban minden növendék tanulhasson; ezek végeztével kezdődjék a szakszerénti megosztás.

A 22. 23. a tanárok száma, minősültségére vonatkozó §-ok az igényekhez levén mérve, kérdés alá nem is vonattak, ellenben a 33. §, több oldalról támadtatott meg — szeréntem helytelenül; én a nemzeti haderő lényeges gyarapodásának tekintem a tanuló ifjuságnak a test- sőt hadi gyakorlatokbani képeztetését; örvendenék, ha minden ember fiatalságában a katonaságból megtanulná azt, a mit egy katonának tudni kell; sőt ezzel nem szoritkoznám csak a gymnasiumra és realiskolára, kiterjeszteném a katonai gyakorlatokat az egyetemre, más szakiskolákra, sőt az iparos és kereskedő segédekre; de a katonai tényleges szolgálatot a lehető legrövidebb időre szabnám.

Csak megnyugvással győződhetünk meg, hogy ezen §-ok,

valamint az iskolák közigazgatásáról szóló IV. fejezetben a tanároknak a tanitói és igazgatási személyzetnek érdekei kellő méltánylásban részesülnek.

A III. fejezetbe az 50. §-t nem vittem volna be, ugy is egészen magára áll ottan más fegyelmi szabályok nélkül, a melyek nem is törvénybe valók; különben is a testi büntetésnek az iskolából ki- vagy nem zárása oly nyilt kérdés, mint az életben a halálos büntetés el- vagy nem törlése. Részemről a testi büntetést az iskolából törvény által ki nem tiltanám, alkalmazását a tanitó személyzet bölcseségére biznám.

A törvényjavaslat IV. fejezete az érettségi vizsgát szabályozza. Ha az érettségi vizsga szükségességéről fenálló vélemény szempontjából itéljük meg a kérdést, a jelen fejezetnek csak azon határozata ellen tehetünk kifogást, mely szerint a a latin és görögnyelvből teendő ugynevezett pótérettségi vizsga utján a realiskolai érettségi bizonyitvány gymnasiumi érettségi bizonyitványnyá kiegészithető. Ez intézkedés nagyon alkalmas arra, hogy az érettségi vizsgák értékét szállitsa: hisz miképen lehet gondolni, hogy oly realiskolai növendék, ki a realiskolában nem tanulta az irt nyelveket, azokban akár egy év alatt akkora készültséget szerezzen, hogy azokkal komoly érettségi vizsgát tehessen jó sikerrel; magam is vettem részt ily pótérettségi vizsgákban, s ha jól emlékszem e növendékek realiskolába léptök előtt gymnasiumi alsóbb osztályokat végeztek, mégis az eredmény elitélésénél a jóindulatu elnézés és körülmények számitásba vétele befolyással volt.

Az V. fejezet, mely a nem kormányi közvetlen felügyelet alatt álló, jelesen a protestansok által fentartott gymnasiumokról szól, olvasóink előtt a protestans testvér felekezeteknek, valamint E. K. Tanácsunknak a Képviselőházhoz tett fennebb közlött feliratiból ismeretes levén az egyes §-ok részletes tárgyalásába nem bocsátkozom; csak azt jegyzem meg, miszerint az egész fejezetnek együtt 24 §-ban az a czélja, hogy a főfelügyeleti jog ürügye alatt a központositás kedvéért a protestans testületeknek gymnasiumaikra eddig gyakorolt közvetlen és független béfolyása és intézkedési joga némi rendőri intézkedések által korlátoltassék, sőt megsemmisittessék.

Valjon a korona főfelügyeleti jogának gyakorlása s maga a tanügy igénylik-é a törvényjavaslat által czélba vett jogsértést és rendőri szoros felügyeletet? A tények azt mondják, hogy nem. A korona, illetőleg a köztörvények mindig gyakoroltak főfelügyeleti jogokat, valamint a Leopoldi hitlevél ugy az 179⁰/₁ kétrendbeli törvények keletkezése előtt és után, a menynyiben a korona mindig tudomást szerzett magának az irt iskolák állapotáról. Az 179⁰/₁ törvények nem tartották szükségesnek a felügyeleti jog gyakorlásának módozatára paragraphusokba szedett törvényt alkotni, hanem az illetők bölcseségére volt bizva az ügy; ezen szabadságnak nem vallotta kárát sem

a közügy, sem a felekezetek. S mindenek felett nem magok a tanintézetek és a tanügy.

S mi tehette szükségessé a törvényjavaslat szerint czélba vett, paragraphusokba szedett rendőri felügyeletet? A gymnasiumok felvirágzásának ügye nem; mert miképpen fennebb mondám az nélküle inkább van biztositva. A vonatkozó §-ok sorai között olvashatólag s az indokolásból (25. lap) láthatólag a jelzett gymnasiumok igazgató hatósága által elkövetett visszaélések.

Nem állitom, hogy ne történhettek volna visszaélések, nem ismerem azokat, melyek a törvényjavaslat indokolásának alapúl szolgálhattak; de ismerek némely visszaéléseket, melyeket a közoktatási kormány követett el, s melyek a Középtanodai Közlönyben (1879. évi folyam) nyilvánosságra hozattak. S látatlanra is el merem mondani, hogy bizonyosan egy protestans gymnasiumnál sem követtetett el ezeknél nagyobb visszaélés. A falon belől is kivül is hibáznak. Végre is az a kérdés, hogy a lehető visszaélések kikerülésére hol találhatunk nagyobb biztositékot, az egyes iskolák igazgatóságainál, ide értve még az állami közvetlen felügyelet alatt állókat is, vagy a közoktatási kormányban? Mivel az iskolákat tartó testületek s az egyes iskolák igazgatóságai becsületbeli dolgot csinálnak iskoláik jó hiréből, s azokra féltékenyek, s mert a körülményeket s egyéneket közelről ismerik, a kivételes esetek elitélésében bizonyosan több kezességet nyujtanak, mint a csupán hivatalos kötelesség érzetével eljáró kormányi közeg; e mellett amott közös tanácskozás utján, imitt egy ember arbitriuma szerént dől el a dolog.

A magán iskolákról szóló VI. fejezetet részemről nem tartom törvénybe igtatandónak; részint azok jelentéktelen csekély száma miatt, a legutóbbi ministeri jelentés szerint csak 1 levén, részint mert egészen magán ügy.

Miután a tanulás illetőleg tanitás kötelezettsége törvényben ki van mondva, az állam kötelessége gondoskodni, hogy a törvény megtartassék, s épen ezért jogosult a népoktatás keretébe tartozó szülők eljárását ellenőrzeni; de a magán gymnasiumoknál a kényszerités kezelése nem forog fenn. A magán gymnasiumok népessége rendesen gazdagabb szülők gyermekeiből áll, kik talán igen is sokat akarnak; kik gyermekeiket első sorban az idegen nyelvért — minálunk a németért — viszik magán intézetbe, részint a benlakásért, néha hiuságból, hogy különböző rangfokozatu gyermekekkel ne legyenek érintkezésbe, szóval, kiknek külön kolbász kell. Ám lássák, legyen kedvök szerént.

És épen azért, mert a magán gymnasium vagy reáliskola részben csak szeszélynek, vagy legjobb esetben némely tanitató szülők objectiv érdekeinek szolgál, nem látom a közérdekben fekvőnek, hogy törvény által legálizáltassék; nyilvánossági

jogot egynek sem adnék; azt pedig, hogy magán érdeknek szolgáló intézetnek az állam pénztárából segedelem adassék (915.) nem tartom igazságosnak, a mindnyájunk adójából befolyó közjövedelmeket egyéni czélokra nem szabad felhasználni.

Szerintem a törvényjavaslat 17. meg 92. §-sai összeolvasztva, illetőleg a 17. §. kibővitve mind az egyéni érdekek, mind pedig a közérdeknek védelmezésére elégséges.

KOVÁCSI ANTAL.

A SZ.-KERESZTURI TANODA TOVÁBB FEJLESZTÉSÉNEK KÉRDÉSE.

V.

Válasz és észrevételek Sándor János ur észrevételeire.

A sz. kereszturi tanoda fejlesztésének kérdéséhez egy alkalommal hozzá szólottam. S noha nem örömest teszem, most ujra kell foglalkoznom vele; mert S. ur személyeskedései erre kényszeritenek.

Először is ki kell jelentenem, az olvasók itéletét kérve, hogy ez iskola tanári testületét, mely ugy látszik tévesen S. urral egy véleményben van, nem sértettem, nem gáncsoltam és efféle szándékomban sem volt. A „tanárok személyét“ nem „hordottam le“, sőt teljesen érintetlen és emlités nélkül hagytam. A köztanitókról egyedül mint olyanokról emlékeztem meg és az „oktatásügy kerékkötői“-nek nem neveztem. Ott is a hol emlitve vannak jövendőbeli állásukról van szó. A tanári testületnek „egy tagjára“ sem „czéloztam“, annál inkább nem, mert a kire nézve S. ur állitja, azt nem ismerem; arról pedig, a kit nem ismerek, véleményt nyilvánitani, a mint hogy nem is lehet, nem szoktam. Azért nyilt homlokkal kérdezhetem: Ugyan S. ur! mikor a szakemberről és az iskolának szakszerü berendezéséről szólva, ennek szükségét kifejeztem, kinek személyét sértettem, hogy oly igazi „elememben lát“ a „személyeskedésben“? Hiszen az eddig alkalmazottakról nem, hanem az ezután alkalmazandókról szólottam. Kérdezhetem, uram! nem lát vagy nem ért? Hisz czikkemben határozottan van irva, hogy az alkalmazott tanárok „még eddig kifogásolás alá nem estek“. Vagy ezt nem tetszett olvasni? A czikkéből itt idézetteket, mint olyanokat, melyeknek papirra tevésénél S. ur csupán képzelte, hogy valót ir, ily diszes irodalmi koszoruba fűzve, ezennel rendelkezésére bocsátom. Ezt annál jogosabban teszem, mert a czikkemben felhozott hiányokat nem a működő tanároknak, hanem szegénységünknek számitottam be. Ha ezt tekinteten kivül kell hagyni, akkor áldozatkészségünk mindenekelőtt inkább ama hiányokat megszüntetni, mint a VI-ik osztályt berendezni segitsen.

Ama czikknek, melyben e nézetet kifejeztem más czélja nem volt, mint az, de egyedül az:

a) hogy a kereszturi aliskola VI-ik osztálylyal való, ez időszerinti megtoldásának lehetetlenségét, ha jobban tetszik szükségtelen voltát kimutatva, azon álláspont védőit e felől meggyőzzem;

b) hogy kimutassam, miszerint az a pénz, mit a VI-ik osztály berendezése és fentartása költségeinek fedezésére forditanánk, mondható: pazarolnánk, a jelen V osztályos iskolára is, hogy az a kor szinvonalára emelkedjék, minden tulságos költekezés és fényűzés nélkül elkölthető;

c) hogy ezen pénz árán fogyatkozásainkat inkább apaszszuk, mint növeljük;

d) s végre, hogy lehető személyeskedés nélkül az ügynek vele használjak.

Azonban a czikk nem csupán félreértetett, hanem czélját téveszttette s ahoz képest S. urnál az iskolai szükségekről és a közönségben az iskola iránt régen fölébredt és táplált igények felől tiszta fogalmat alkotni nem segité elé. E hiba oka nem az én látóképességemben van! Nem; mert S. ur nem ismeri be, hogy azon pénznek, mit a VI-ik osztályra kellene forditani, ez iskolánál a jelen alakjában is tudna, mint igazgató, helyet találni, hanem azon két tanárban keresne gazdát számára, kiket a megtoldott iskolánál alkalmazni ohajt.

Jó a valót s nem a látszatot nézni és másokkal is azt nézetni. Ugy látszik azonban, hogy S. ur ellenkező nézetéhez makacsul ragaszkodik; a való igazság megismeréséhez én is. Azért ujból bátran szólja szám Galileivel: „mégis mozog"... az az állanak a hiányok. Sőt felhivom az egyházi kormányt, hogy első sorban e hiányok megszüntetéséről intézkedjék, annyival inkább, mert a humán iskolákhoz a rajz és zene már annyira hozzá van tapadva, hogy azt onnan kizárni többé nem lehet.

Jőjjünk rendre!

S. ur megijedt, hogy az iskolában nem lesz kit tanitani és a „rosz szinben feltüntetett iskola reputatioját" helyreállitani siet, de azzal, hogy beismeri, miszerint a „chemia" ezen másutt jól IV, nálunk rosszul V. osztályos „iskolában nem szerepel." Ebből a közönség, velem együtt, bizonyosan a hiányos tantervre következtet. Az S. ur sietsége azonban korai; mert oly nemü czél, a miért tollat vett elé, előttem nem lebegett. Sőt a czikkemben felemlitett hiányok elenyésztetése után, ez iskola „reputatioját" félteni nem kell.

A legujabb gymnasiumi tantervet is emlitettem; ezt K—y L. czikkére vonatkozással tettem. A mit ott irtam, sapienti satis erat, de S. urnak nem. Ama tervnek, sőt a korábbiaknak is, melyekkel a kereszturi iskoláét összehasonlitva, ennek hiányai kitűntek volna, az ismerésétől, valamint S. ur, ugy én is elzárva nem lehettem. A tudomány, a tudás még nincs egy ember és épen a S. ur birtokába öszpontositva, noha oly formán beszél és ir, mintha hire nélkül valamit tudni senkinek se volna szabad. Kételkedni azért ne tessék, mert ismeretes, hogy a kételkedők az igazságtól legtávolabb állanak, s nem csak, hanem maguk a milyenek, másokat is a szerént itélnek meg.

Ha a tantervvel némileg ellentétben, de nem mint biró állottam és mint olyan a természettudományok bővebb tanitásának szükségét ohajtásképen kifejeztem: azzal a szakemberek véleménye lerontva nincs.

A mennyiben nem kivánatos, hogy a gyermek tűzzel játszék, any-

nyiban mindig ohajtani kell másfelől, hogy e tudományt — mely a gyakorlati élet „nagy egyszeregyje“, — szakemberek szakszerüen kezeljék, annyira, hogy a növendékek kezébe romboló tűzzé ne váljék. Sőt ha ezen ok miatt a tanulásához „érett ész“ kell, az bizonyosan a tanitásához is szükséges. Ily nézpontból tekintve az ügyet, lehet, hogy a kereszturi aliskolától sokat kivántam. De a követelést most is fenn kell tartani; mert nem hihető, hogy a természettudományokra ez iskola növendékei éretlen eszüek volnának.

Igaza is van S. urnak: nézeteimet a zsinaton is elmondottam. A jót ismételni nem árt. De azok vegyités által nem mentek változáson át. A kik hallották, jól emlékezhetnek, hogy én e három szak felemlitése körül időztem.

Apropos! Vegyités?

Nem tudható, hogy S. ur mit ért az alatt: „Vegyitettek belé“? Mert szerencsésen kiválasztott családi viszonyok közt nem élek, Bodzától a Lajtáig terjedőleg, hogy elveimet ebből alakult családi összejövetel szabja meg.

A természettudományokból egy algymnasiumban s igy Keresztúrt is, mennyit kell tanitani, az czikkemben megszabva nincs. De bármily kis részben tanitassanak is azok, mindig bizonyos tökélylyel biró szertárra szükség van. A vegytanról külön nem, hanem általánosan a természettudományok és ezek tanitásáról szólottam. Igen, mert nem csak „veszszőparipán“, hanem őszűlt családatyai tapasztalaton szerzett tudatomnál fogva is elvem, hogy az iskola, melyben tanitatunk, lehetőleg hiány nélkül és azért benne a természettudományok tanitására rendezett szak, könyv- és szertár legyen, igen, mert lehetőleg tökéletes iskolát minden más — atyai és honfiui érzéssel biró — ember is vár. Mégis kétli S. úr, hogy én a gymnasium czéljával tisztába volnék.

Ha a gymnasium czéljával tisztába nem lehetek, mit S. ur czikkem figyelmes átolvasása után nem állithat, ugy bizonynyal magát azzal teljesen ismeretesnek hiszi. Szép az önbecsülés, de a más becsmérlése mellett hiu dicsekvésnek marad.

Ha S. urnak a természettudományok tanitására vonatkozólag sem „veszszőparipán“, sem tapasztalatból szerzett elve nincs, vagy ha van, de az emlitettel ellenkező, azt sok mással irigyelni nem lehet. Jól tudja S. ur a bibliából: Kivánsz-é magadnak nagyokat? Ne kivánj.

Egész tanári tekintélylyel lép fel és tanitani akar. Dicséretes valamit tudni és még dicséretesebb másokat tanitani. Az tanit, a ki tud. De szánandó állapot az, melyben az ember, ki másokat tanitani akar, saját tudományának hasznát venni nem tudja. Kettőnk közűl S. ur kiván sokat és nagyot, midőn deficittel kormányzó egyházi államunk által nehezen fentartható keresztúri iskolát elég nagynak nem látja, hanem nagyobbat ohajt. Avagy S. urnak ez az elve: A roszból minél nagyobb annál jobb? Tartsa meg, nem kérek belőle.

Mindaddig S. ur! czél nélkül ohajt nagyobb iskolát, mig a mostaninak tökéletes berendezésére pénz felett nem rendelkezünk. Nem nekem, hanem S. urnak kell vala az enyémhez hasonló irányu czikkel síkra lépni. Mint igazgatónak szava nyomósabb lett volna a pénz előteremtésére. Annak felhasználásánál is azonban mindig azon elvet kellett

volna alkalmazni, hogy a mit ma haszonnal költhetünk el, ne halmozzuk össze egyedül azért, hogy holnap elpazaroljuk. Mert látja, ha nem czélszerü bőkezünek lenni addig, mig a kidobott vagyon az adakozással is (mint önnél is fennebb) szükséget enyhit, ugy bizonyosan szűk mértékkel mérni sem tanácsos ott, hol a jövő nemzedék miveltsége és boldogsága jön kérdésbe.

Rosz néven veszi, hogy a kereszturi iskolának csupán külsőjével vagyok megelégedve és gunyolni akar, hogy „megbámultam.“ Ha gúny volna rám nézve, emliteni sem kellene; de mert nem az, hanem, mivel a belső szomoru pararodiája a külsőnek és ez az, a mit megbámulhattam, azért legyen ide igtatva. Ha állitja hogy ezt megbámultam, mondhatom: meg! Hogyne? Szép és egészséges testben gyenge lélek: bámulatra méltó! Aesoppal: non habet cerebrum; mert nem tud olyan lenni, a milyet a kor kiván.

Tegyük fel, de ne engedjük meg, hogy más két iskolánkkal legyen egyenlő, a mint állitja, de ezzel sincs az mondva, hogy ez iskola a kor kivánta tökélylyel bir.

Meg sem engedi hogy én, ki évek óta ez iskolában tanittattam és tanittatok, annak hiányairól szólhassak; mert, tévesen, azt hiszi, hogy mig ő az önelégültség és hirhedett „vallásos nyugalom“ párnáján szendereg egy felekezet biztos és csendes határain belől, addig sem ott belől, sem azon kivül más valaki ébren nem lehet, hanem tisztán keresztényies érzésből együtt aludhatnak. De azért bizonyos, hogy Carlyle szavai szerint: a mely nyillal engem nyilazni akar, az zal magára lő, s gondolom nem mond „csötörtököt“, mert a hol látni még valamit lehet, ott mit sem lát. Boldogok, a kik látván, nem látnak. Ne tartson pogánynak engemet, ha én más távoli nézőkkel a „pap ház“-ára mutatok.

Tovább igy szól: A gyüjteményeket évről-évre szaporitjuk. Nem állitám, hogy nem! De azzal nem bizonyitotta be sem azt, hogy oda pénz nem kell, sem azt, hogy tökéletes, jól ellátott gyüjteménytárral birnak és igy a VI-ik osztály felállitása előtt, ott költekezni felesleges, noha felszólalásának egyfelől indoka ez lehet vala.

„Hiány mindenütt van“, irja „még a sz.-páli eklézsiában is lehet.“ — Ija, uram! Sovány a vigasztalása, mely aszályban született. Ha a házunk fedélzete ég, mi vigasztalást és örömet nyujt az másnak? Ha más beteg, az a magunk betegségéhez gyógyszer nem lehet. Sőt azon kell lenni, hogy magunkat gyógykezeljük.

De S. úr nem igy tesz. Ő örömest szenved, mert a sz.-páli papot is szenvedni látja. Iskoláját azért ismeri el hiányosnak, mert hiány a sz.-páli eklézsiában is lehet. Szép, nagyon szép elv; sirni a sirókkal! De ide nem illő, mert mig S. ur az egyháztól áldozatot kiván és habár szándékon kivül, mégis alkalmat keres, kogy az iskolai hiányokat fokozza, addig a sz. páli eklézsia a maga hiányait apasztja és szükségeit fedezi és erre nem esdekel áldozatért.

Ott, a hol hiány van, mindenek előtt ezt kell fedezni; tovább menni előbb nem lehet. Az észszerüen cselekvő legalább ezt választja. S. ur mégis a VI-ik osztályt kivánja akkor, a midőn berendezése a létező hiányok fedezésétől minden segélyt teljesen elvonna.

Ama kivánalom, hogy jövőben ez iskolában szakemberek tanitsanak, a jövőre vonatkozik. Csodálnám, ha S. úr ezt nem kivánná. Hogy a jelenben alkalmazottak elég órán át nem tanitanak, azt nem állitám; mert ismeretes, hogy a most működő erőkre, tetemetes megterhelés nélkül, több munkát bizni nem lehet. Azonban a szakember fizetését képzettségéhez mérni óhajtottam, és óhajtom ma is. Erre is a VI-ik osztály előtt jó lesz gondolni, mert ha a tanári fizetéseket nem emeljük, ugy az emberekben sem igen válogathatunk.

Legyen nyugodt S. ur, a mint nem büntettem atyagyilkos helyett, ugy ma sem kivánom; annál inkább nem, mert még sokan vannak, a kik oklevél nélkül sikeresen tanitanak. Sőt óhajtom is, hogy azok még sokáig tanárkodjanak, ha kötelességeiket teljesitik. De ezen érv S. urat, sok másokkal együtt, még nem buzdithatja arra, bogy jövőben is ugy legyen. Mert valamit csak hinni fog abból, hogy ma a mily kevés van jó, a diplomátlanok között, jövőben lehet épen oly kevés a gyenge, talán rosz, a vizsgázottak között, a mi bizonyosan nem fog a legnagyobb rosz lenni. Ezen két jó közül mindig a nagyobbat kell választani.

Szakkönyvtár szükséges, de még „a papok részére is." S. urat erényei igazán megdicsérik, ha mások is megismerik. Itt ismét beteg, mert kivüle pap is van az. A diplomátlanság betegsége ne bántsa, ez idültté vált. Ama czikk, melyet észrevett, nem tőr, mely miatt mindenkinek, a ki nem szakember, elvérezni kellene, az tisztán a jövőre és nem a „most"-ra szól. Aztán az a „vagyok olyan legény, mint te"-féle elv sem a VI-ik osztályt, sem annak költségei fedezését nem teremti meg. Továbbá igen is tudva van, hogy a kereszturi aliskolában két könyvtár rendezve áll, de az irodalmi és történelmi tanokon kivül másnak egynek is szakkönyvtár gyanánt nem szolgálhatnak. És ez már azon nézetnek ad igazat, hogy a leendő VI-ik osztály költségeit ez iskolára most is el lehet költeni, azért, hogy rendben legyen.

Kérdésbe teszi ha hogy osztálykönyvet ismerek-é? sőt nem csupán kételkedik, hanem rá is esküszik, hogy nem! De mi okon? A kétkedők lelki nyomorultságát nem ismételve, az esküre nézve legyen megjegyezve annyi, hogy az nem mértékes dolog. Vannak emberek, S. ur nem teszi fel, hogy a Ker. Magvető olvasói olyanok ne volnának, a kik „ugy" és „nem ugy"-gyal megelégednének. Sőt ennek annyi hitelt, mint az eskünek, mindig adnak. A potom áron elhányt eskü nem férfiasság jele; azt szó nélkül hagyni akármely jóravaló embernél nem lehet, annál kevésbbé szivelhető a gyermekek nevelőjének ajkairól hallani.

A mi az osztálykönyv ismeretét illeti, ha S. urat az állami intézetek megtekintésétől felekezeti irtózat nem zárja el, akkor bizonyosan azt meg fogja ismerni. Midőn ezzel biztosabb kutfőre mutatok, mint ő, ki kell jelentenem: semmi esetben sem tartozik S. urra, hogy engem vizsgáztasson; sajátságos követelése van. A mennyi joggal követeli, hogy tudásom honnan eredetével beszámoljak, annyival mindenkit itélőszéke elébe állithat, a kitől valamit hall. Csalódik azonban, ha hiszi, hogy többel tartozom neki, mint más és hogy a magán ügybe mindenféle nagylátó képességnek bepillantani megengedve van.

Az olvasó közönség tájékoztatása végett legyen szabad itt meg-

emliteni, hogy mint papnak, kinek egyházában községi iskola szervezése és fentartása volt és van folyamatban, tanügygyel foglalkoznom kelle. Ezen kivül már hat éve, hogy középiskolában tanitatok, nem kis töprengéssel és több, mint tizenöt éve, hogy e czélra áldozatot hozok. Ezért ugy az iskolák és a theologiai tanfolyam teljes, mint a jogakadémia részleges végzése után is, a tanügyi mozgalmak, törvényjavaslatok és törvények némileges ismeretén kivül nem maradhattam. E szerint annyi világos, hogy S. urtól nem tanultam, sőt nyilatkozatait az osztály-könyvekről ismerve, ezt nem is ohajtom. De megengedve azért, hogy azokat korábban ismerte, mint én, azon reményt fejezem ki: ha S. ur az általa használt kútfőnél biztosabbat szerez és ha az osztálykönyvekről alapos ismerete lesz, azokat mint igazgató, a kereszturi aliskolában alkalmazni fogja, mi ugy a VI-ik osztály berendezése helyett, mint a „sub poena negligentiae denariorum centum et duo“-féle szokásnak megszüntetéseért jelen korban első helyen szükséges, hogy ne szenvedjenek a szegény atyák gyermekeik mulasztásaiért.

Végre S. ur mindenben kételkedhetik, de abban hasztalan, hogy olyan intézetbe, a melyben az osztálykönyv előnnyel van alkalmazva, betekintettem.

Az aliskolák igazgatói, állitja S. ur, „mindent felküldenek a mi rendelve van.“ Mégis hiány mutatkozik, vajjon mi az oka? Bizonyosan nem az, hogy nincs elég rendelve, mert az igazgató feladata a hiányokat megszüntetni s mert haszontalan sáfár az, a ki „tisztán kötelességérzetből“ csupán azt teszi, a mivel tartozik. Ide vonatkozólag czikkemben „felelősségről“ — van szó.

A két fogalom közötti különbséget ne értelmezzük, mert majd a nevelésben is — nem tisztán a tanterv és szervezetben, — hiány tűnnék fel. Azonban legyen szabad annyit megemliteni, hogy ama nevelés érdekében, mit a középiskola a tanitás mellett figyelmen kivül nem hagyhat, — jó tudomásom szerint — a főiskolában fel van állitva az osztály-főnökség. Ezt S. ur, ha rendelve nincs is, Kereszturon, a hol épen 9—14 éves növendékek vannak, kiknek nevelésére mindig gondot kell forditani, régen alkalmazhatta volna. Nem hihető, hogy az egyházi főkormány, e jó intézkedését, eltekintve a kötelességérzettől, dicsérettel ne vette volna tudomásul. Ugy de Kereszturon az nem hiány, sőt annál a VI-ik osztály felállitása kivánatosabb!

Rajz, ének és zene S. urat *kielégitik.* De, horribile dictu, a vizsgabiztosok, kik nem szoktak . . . „dobszóval fogni madarat“, mint ez egyszer én — annál magasabb érdemjegyet az ezen tárgyakban felmutatott előmenetelre nem találtak. Nem! Ezt találták bizonyosan azért, mert ismerve az egyházi pénztár szegényességét és tudva, hogy e szakokra az egyház egyideig külön tanerőket nem alkalmazhat, a javulást és erősbülést, lassanként eljönni hitték, de S. ur a mikor eljönni látná, akkor is a VI-ik osztály berendezését mintsem a javulást és erősbülést eszközölné. Innen nem tudható, vajjon nem volt-é és nincs-é ama biztosok között is vagy egy, ki első helyen a hiányok megszüntetésének, a tanerők szaporitásának kérdését hamarább ohajtja elintézni, mint a VI-ik osztály berendezését.

Mégis S. ur a vezetése alatti iskolával in summa, miként nyilat-

kozatából következtethető, meg van elégedve. E nyugodt lelkiismeret azonban S. urra minő boldogitóan nyugtató lehet, arról minden atya, ki ez iskolában tanittat, ha a vizsgán jelen nincs is, könnyen bizonyságot szerezhet. A próba és gyakorlat legjobb mester, azért mást fiától, ki ez iskolába legalább három évig tanult, ne kivánjon, minthogy a legegyszerübb házi butor alapvonásait papirra rajzolja, vagy a legközönségesebb egyházi ének dallamait a kézbeadott hangjegyek szerint énekelje el. Hogy a próba sikere felől, főleg olyan növendékeknél, kik tisztán ez iskolai oktatásban részesültek, kezességet S. ur vállaland-é, az nem tudható, de én nem, az bizonyos.

A próba után mindenik szülő azon gondolatra jön, hogy itt magán áldozat szükséges; az által elég lesz téve S. ur e kivánalmának: „minden jobban megy, ha alapot teremt.“ Magam alapot teremtettem, de természetesen az enyémek számára. Az összes számára az alap ohajtva volt, midőn a jelzett hiányokra, az egyházi kormány figyelmét, nyiltan felhivni bátor valék.

De mielőtt ez alap valósulna, addig is az igazgatóságon a sor, belátni, hogy a ker. aliskolához a VI. osztály szervezése előtt tanerő, kiválóan zene- és rajztanár, rendszeresitett állomással, legkevesebb évi 6—6 száz forint fizetéssel kell. Ez összeget most à 10 frttal a tanittató szülők fedezhetnők, mi mellett mindenik, ki e tanokban gyermekét jártassá tenni akarja, mégis tetemes összeget megtakaritana. — Mert azt ha S. ur nem is, de minden tanitató atya tudja, hogy a rajz, ének és zene, ma a leghumánusabb embernek is kedves dolgok és hasznosak, ennyi realitást a humán intézetek is csak vegyenek fel. E szerint nem „ijedtem“ meg, mint S. ur irja, hogy a VI-ik osztályt a mostani tanerőkkel akarják berendezni. Hanem felszólaltam azért, hogy a „kért két szakember“ az emlitett igényeknek megfelelően, jelen iskolához alkalmaztassék.

A természettudományok tanitásánál, azoknak fejlődését, haladását folyvást szem előtt kell tartani, hozzá mérve azt e gymnasium keretéhez. Ha ezt nem akarjuk is figyelemre méltatni, vajjon e tudományok könnyebb ismertetése és tanitása végett egy garasra sincs-é szükség? Erről, ha ugy tetszik, az illető tanár nyilatkozzék! Ha merészkedik állitani, hogy meglevő szertárának szakszerü kezelhetésében semmi hiányt nem érez és uj taneszközök szerzése nem válik esedékessé, sőt azóta sem vásárolt szertára részére semmit, a mióta czikkem nyilvánosság elé bocsátottam, akkor, — nem is emlitve a szakkönyvtárt, — valamint az ezen szükségletek, ugy az elébb emlitett két tanszék költségeinek fedezése után fenmaradó részlet, a rendelkezésre álló összegből, a kivánt VI-ik osztályra legyen forditható!

Az itt és első czikkemben felemlitett hiányok miatt a tanári testületet nem, hanem szegénységünket okolom. Ennek ujabb kijelentésére szükség van.

Az észrevételekben kifejezett gyanusitások és kételkedésekkel szemben, a lehető legjobb megnyugtatás végett nyilvánitom, hogy S. ur más alkalommal nagyitó eszközt ne használjon, a midőn valamit megitélni akar; mert ha czikkem kevésbé elfogultan és valóban nagyitó nélkül vizsgálja, abból személyeskedést ki nem olvashat.

Midőn ezekkel jelen tárgyban a felelgetést a magam részéről egyszer mindenkorra bezárom, végül azt kell megjegyeznem, hogy ha az ezen tárgyban irt előző czikke alatt S. ur neve ott nem lesz, nem mertem volna gyanusitani, hogy azt ő irta. Szerencséje, hogy az észrevételek alján neve mellé bizonyitó érvűl azt használja fel, hogy kijelenti, miszerint ezen czikket is ő irá, mert — bár ugy tett mint az, ki „a tökre rámetszette, hogy tök“ — a nélkül most még nagyobb tévedésben lettem volna, vajjon a sz.-kereszturi iskola igazgatója irta-é ezt is.*)

H. Szentpál, 1880. május 20.

Egyed Ferencz,
h.-szt.-páli unitárius pap.

CHANNING ÜNNEPÉLYEK ANGLIÁBAN ÉS AZ ÉSZAK-AMERIKAI EGYESÜLT-ÁLLAMOKBAN.

A Channing ünnepély Londonban, Belfastban, Manchesterben és Liverpoolban méltó volt a nagy emberbarát és próféta emlékéhez. Ez ünnepélyek egyetemes jellegüek voltak, a mennyiben a különböző egyházak tagjai is részt vettek azokban. Ennek oka az, hogy Channing főleg kibékitő szellemü férfi volt; és szellemének hathatós ereje abban nyilvánult leginkább százados évfordulója alkalmával, hogy a felekezetiességnek még csak a látszata is eltünt ama szellemi közösségben, s azok lelkei egyesülésében, kiket az ő szelleme érintett. Channing mély vallásos érzelmének ereje által megnyeri a sziveket és uralkodik azokon. Találóan mondja Emerson: „Bámulatos a Channing szellemi hatalma, mert az nem csak elbűvöl, hanem parancsol is.“

Az Angolhonban tartott ünnepélyek között legemlékezetesebb és legnevezetesebb volt az, melyet a „Brit és Külföldi Unitárius Társulat“ április 7-én rendezett Londonban, a „St. James Hall“-ban. Három ezernél többen gyültek össze — irja a „Christian Life“ — hogy a hála és tisztelet adóját lerójják az unitárius szent és emberbarát emléke iránt. Lélekemelő volt a különböző vallásfelekezetek kitünőségeit ugyanazon teremben egymás mellett látni. Az angolegyház, congregationalisták, kálvinisták, lutheranusok stb. mind képviselve voltak. A kik rendkivüli körülmények miatt meg nem jelenhottek, levélben igazolták elmaradásuk okát s szebbnél szebb jellemzéseket irtak Channingről A számos levél közűl, melyeket a titkár felolvasott, csak kettőt emlitek meg. Renan őszinte sajnálatát fejezvén ki meg nem jelenése miatt igy ir: „Channing igazi próféta volt; mert a jövő evangeliuma harangjának első intő hangját tisztán hallotta. Önöknek okuk van tisztelni a 19-ik évszáz szentjeinek egyikét, s bizonyára a legnagyobbat mindazok között, kiket Róma szentté avatott. A Channing tanitásai a béke és szeretet tanitásai s igazoknak maradnak mindig bármi legyen is a tudomány és szabadszellem evolutioja.“

A westminsteri dekán, Stanley, levelét Dr. Martineau olvasta fel. A hirneves anglikán pap, ki akkor éppen Guernesey szigetén volt, szintén sajnálatát fejezte ki, hogy nem lehet jelen. Levelében azt irja, hogy

---

*) A kérdéshez szóló t. barátainkat felkérjük, sziveskedjenek fejtegetéseikben a tárgy mellett maradni. **Szerk.**

a mikor az Egyesült Államokban volt, egyetlen egyszer sem predikált anélkül, hogy a Channing tiszteletreméltó nevét ne emlitette volna, vagy hogy műveiből ne idézett volna. Bostonban meglátogatta a sirját, melynek emlékkövére az van felirva, hogy őtet nemcsak amaz egyház tagjai tisztelték, melyet 40 évig szolgált, hanem az egész keresztény világ. Stanley gyönyörüen jellemzi Channinget; kiemeli universalis rokonszenvét, mely vallásos érzelmei egyetemességében nyilvánult leginkább; elmondja, hogy miért emelkedett világi hirnévre s minő alapon ünneplik meg születésének századik évfordulóját az atlanti tenger mindkét részén.

A gyülést, melynél népesebbet az unitáriusok még eddig nem tartottak, a társulat derék elnöke Martineau Dávid nyitotta meg szép alkalmi beszéddel. Üdvözölte a különböző vallásfelekezetüeket, hogy megjelentek a kegyelet lerovására ama nagy ember emlék-ünnepélyén, a kinek szavai, művei egyetemesek s örök időkre szólók; mert azok a szeretet, tisztelet, jóság és bölcseség szavai. „Ha egy futó pillantást vetünk — igy fejezé be elnök beszédét — a száz évvel ezelőtt való időre s összehasonlitjuk a jelennel: lehetetlen bé nem ismernünk, hogy a világ sokat haladott azóta politikai, erkölcsi, társadalmi, vallási tekintetben. S azt is látni fogjuk, hogy e haladás előidézésében nagy része van a Channing müveinek s azoknak, kik az ő nyomdokában jártak. Épen ezért méltó a Channing emlékét felujitani, hogy az uj nemzedék is lelkesüljön és az emberiség tovább fejlődését elősegiteni törekedjék."

Az elnök után Dr. Martineau, a hirneves bölcsész lépett az emelvényre, ki érdekfeszitő beszédében lélektani alapon nyomozta ama mozzanatokat, körülményeket, melyek Channingre befolyással voltak s őtet képessé tették nagyszerü essay-i, felolvasásai s beszédei létrehozására. Kimutatta, hogy a minő elveket hirdetett, azokat a gyakorlati életben is követette, szóval: öszhangzatos egészet képezett.

Dr. Martineau után következő szónokok is, u. m. Brown, Hughes, Dr. Carpenter és Collier mind remekeltek a Channig sokoldalu érdemeinek magasztalásában. S mintha előre összebeszéltek volna, mindenik más-más világitásban tüntette fel az ünnepély nagy alakját. Egyik a rabszolgaság ellen folytatott nemes küzdelméről beszélt; másik arról, hogy mikép lehet az ő elévülhetlen elveit a politikai kérdésekben ép ugy alkalmazni, mint a vallásiakban stb.

A belfasti ünnepély is emelkedett hangulatban folyt le. Itt már sokkal többet emlegették, mint Londonban, Channinget ugy mint tisztán unitáriust s az unitáriusok apostolát. Street erősen hangsulyozta, hogy Channing igazi unitárius volt, határozott és nyiltan vallott elvekkel. Gordon Channingnek unitárius álláspontját adta elő s azt állitotta, hogy őt lehet a modern unitárismus megteremtőjének tekinteni angol földön, mivel ő volt, ki az unitárius nevet felvette s annak modern jelentőségét s jelenlegi hatalmát megalapitotta. A hires baltimori beszédjében magyarázta volt meg először 1819-ben az unitáriusoknak, hogy mi tulajdonképen a valódi jelentése az unitárius névnek; s Irlandban az unitárius név használata a Channing idejétől s befolyásától dátálódik. Azonban mind Street, mind pedig Gordon kifejezést adtak azon meggyőződésüknek, hogy Channing nem csak kizárólag egy felekezeté, mert ő olyan lélekkel birt, a melyben a felekezetiesség egye-

temességbe olvad át s az Atyával egy szellemmé lesz. A minek tiszteletére ők — mondá Street — ma ünnepet szentelnek, az amaz universalis szellem, mely az Isten egyetemességét szemléli, s mindenütt a testvériséget keresi. Gordon ugy van meggyőződve, hogy Channing állitása szerint a metaphysikai különbözetek lehetnek sokfélék, de vannak olyan egyesülési pontok, melyek mindenben a közös kereszténységre mutatnak. Eme közös kereszténység hirdetésének köszöni Channing örökkétartó befolyását, nem csak mint az unitarismus harczosa és védelmezője, hanem mint hatalom a más vallásfelekezetüek felvilágosult tagjaira nézve is. Channing a különböző egyházaknak megmutatta, hogy van valami magasztosabb és jobb, nemesebb és igazabb annál, a miért vagy a mi ellen harczoltak. Darbishire Channinget mint a szellemi szabadság és szabadvélemény nyilvánitás bajnokát dicsőitette.

Manchesterben april 14-én tartották az ünnepélyt, mely mivel itt s e környékben vannak az unitáriusok legszámosabban, nagy érdeklődés mellett folyt le. Grundy elnök megnyitó, valamint Wicksteed dicsbeszédében ugy tüntették fel Channinget, mint a megujult kereszténység apostolát s határozottan unitáriust. Wicksteed ez ünnepélyen Dr. Ballagi Mór, ugy szintén e sorok irójának levelét is felolvasta, melyek Channing műveinek Magyarországon való befolyasáról szóltak.

Hatásos beszédében élénk szinben rajzolta Wicksteed Channing életének, munkásságának és műveinek főjellemvonásait, melyek az ő nevét oly tisztelttté tették. Beszédje vége felé igy szól: „Nézzük csak mit mondanak Channingről? A francziák uj Fenelonnak nevezik; a németek uj Schleiermachernek. Bunsen azt mondja, hogy a Channing műveit nem lehet eléggé méltányolni; azoknak az a rendeltetésük, hogy hovatovább nagyobb befolyást gyakoroljanak a kereszténység szellemileg leendő befolyására s elveinek gyakorlatilag leendő alkalmazására. Channing mint ember görög, mint polgár római, s mint keresztény apostol.“ Még többen tartottak beszédet s avval az erős elhatározással távoztak el, hogy hathatós terjesztői lesznek a Channing elveinek s igyekeznek a nemzeteket az ő jótékony befolyásával megkeresztelni.

A liverpooli ünnepély alkalmából a „Liverpool Mercury“ czimü lapnak megjegyzéseit közlöm, mivel érdekes látni, hogy miképen méltányolják Channing érdemét a felekezetünkön kivül állók is. „Channingnek — irja nevezett lap — nem alap nélkül adták bámulói az „unitarismus apostola“ czimet; mert kétségkivül az ő prédikálásának s műveinek tulajdonithatjuk nagy mértékben ama nagy szellemi hatást, melyet Angliában és Amerikában az unitáriusok gyakorolnak, de az ő műveinek befolyása nemcsak hitsorsosaira szoritkozik, hanem kihat más egyházakra is mind az Ó- *) s mind az Új világban. Ő Amerikának legnagyobb theologusa volt s mindentől irtózott a mi egyoldalu, s dogmatikai. Nemcsak mint theologus és iró érdemel nagy tiszteletet, hanem mint olyan is, ki legelső emelte fel szavát úgy a politikai, mint a vallásos szabadság érdekében. Channing akkor kezdette a rabszolgaság eltörlése kérdését nyiltan és bátran hirdetni, a mikor az veszélyes, népszerütlen és szokatlan volt még az északi államokban is. S bizonyára

*) Angliát szeretik az angolok Ó- s Amerikát Új-világnak nevezni.

Channing ékesszólásával, meggyőző érveivel nagyban elősegitette ama hatalmas mozgalmat, mely végre a rabszolgakereskedés eltörlése s a fejérek és feketék közötti jogegyenlőség megoldásával végződött. Hogy az ilyen embernek az emlékét felújitják, azt hiszszük, örvendetes lehet mind azok előtt, kik az emberi szabadság és értelmi fejlődés haladását szivükön viselik; és hogy valójában igy is van, arról tanubizonyságot tettek az Anglia és Amerika nagyobb városaiban rendezett magasztos ünnepélyek, melyekben felekezetiesség szinezete nélkül vettek részt a Channing neve tisztelői."

Az angliai ünnepélyek ismertetését avval zárom bé, hogy valamennyi egyházi és politikai lap hasonló szellemben irt a nagy férfi jelleméről.

Ha Angliában oly általános volt a lelkesedés a Channing születésnapja századik évfordulójának megünneplése alkalmával, hogyne nyilvánult volna az még nagyobb mértékben ott, a hol született, élt és működött. Az Északamerikai Egyesült Államok minden jelentékenyebb városában ápril. 7-én nagyszerü ünnepélyeket rendeztek. Sőt az azt megelőző vasárnapon is az unitárius templomokban emlékbeszédeket tartottak. Lélekemelő emlékünnepélyek voltak különösen: Brooklynban, Newportban, Bostonban, Washingtonban és Chicagoban. Ez ünnepélyeken itt is, mint Angliában, minden vallásfelekezetből számosan vettek részt. A különböző egyházak kitünőségei, kik személyesen nem jelenhettek meg, levélben fejezték ki a Channing emléke iránt érzett tiszteletüket. A magyar unitáriusok nevében főtiszt. Ferencz József püspök ur is küldött levelet Brooklynba. Minthogy kevés térrel rendelkezünk, csak röviden emlithetem meg e nagyszerü ünnepélyeket, melyek mind meetingekkel voltak összekötve s eszmékben gazdag beszédekkel fűszerezve. Valamint az angoloknál ugy itt is inkább csak a más vallásfelekezetüek érdekesebb megjegyzéseiből idézek, hogy lássa a t. olvasó, minő véleménynyel vannak az unitarismus nagy apostola iránt.

A brooklyni emlékünnepélyen mintegy 4—5 ezeren voltak. Dr. Peabody tartotta az emlékbeszédet a 112. zsolt. 6. v. alapján: „Örök emlékezetben lészen az igaz." Beszédjét avval kezdette, hogy az Egyesült Államokban nincs egy felekezet se olyan, a melyik annyi jeles embert tudna felmutatni, mint az unitárius felekezet fenállása óta. Ama jeleseknek az élén Channing áll, s nem is hasonlitható össze mással. Nincsen egy egyházi iró is napjainkban a ki korára annyira tudott volna hatni, mint Channing. „Az ő befolyása a korral inkább növekedik, mint csökken. Szónok nehány hónapig a Channing fia mellett nevelősködvén, alkalma volt közelebbről ismerni. Mikor beszélt, mintha egy angyal beszélt volna, igy emlékszik vissza rá. Szép beszédében indokolta, hogy miért lészen Channing örök emlékezetben.

A meetingben Dr. Putnam, ki könyörgött s az ünnepélynek is főrendezője volt, több levelet olvasott fel; s különösen nagy hatást keltett azon jelentése, hogy ekklézsiájának egyik áldozatkész tagja, a Channing emlék templom alapra az 50,000 dollárból hiányzó 2,000-et kipótolta. Ez örvendetes hirt azonnal megsürgönyözték Newportba. Dr. Farley, ki személyesen ismerte Channinget, azt mondá, hogy ő nem hiszi, hogy lelkész valaha annyira le tudta volna kötni hallgatói figyelmét, mint

Channing; s hogy valakit olyan nagy tiszteletben részesitettek volna környezői, mint őtet. Dr. Thomas (baptista lelkész) szerént az igazságot mélyebben senkisem kutatta, mint Channing. Dr. Buckley (methodista) ugy nyilatkozott, hogy ragyogó értelmét a kalvinismus ellen használta s igy a methodisták hitelvének segitségére volt. Chadwick egy gyönyörü odát olvasott fel a Channing emlékére. Dr. Hall, — (trinitarius) ámbár sok pontban nem egyezik meg a Channing nézetével, — bámulja nagy tehetségét, széles látkörét s egyetemes rokonszenvét. Szóval a legnagyobb tisztelettel adózik emlékének. Gottlieb (zsidó) New-Yorkból, igy szólott: „Szabad e egy zsidónak, a hajdankori nemzet egyik utódának kifejezni bámulatát ama férfi jellemnagysága felett, kinek születése emlékét megünnepelni összegyültek? . . . Ő olvasta műveit s azok lelkére maradandó benyomást gyakoroltak. Ugy hiszi, hogy Channing a vallás inézetek fejlődésére uj korszakot alkotott.“ Beecher Henrik, congregationalista, a legjelesebb amerikai szónok, örömét fejezte ki a felett, hogy oly sok ezeren gyültek össze a különböző egyházakból az egykori unitarius eretnek dicsőitésére. Ez azt igazolja, hogy a lefolyt 100 év alatt csodálatos változás történt nemcsak a theologiát és felekezeti szellemet illetőleg, hanem a vallásban is. A vallás abban áll, hogy szeressük az Istent és szeressük embertársainkat. Az istenfogalmat nem lehet szóval kifejezni. A legközelebbi lény, ki Istent képviseli az olyan ember, ki istenes életet él. Szóval egy olyan ember, ki hasonló Istenhez, a legjobb katechismus és legjobb confessio. Az ilyen ember Istené és mindnyájunké. Ne gondolják unitáriusokul, hogy Channing csak az önöké, mert ő a miénk is. Ő világosságul szolgált ama napokban, a midőn nem állottunk egymás mellett olyan szép egyetértésben, mint ma. Ha Channing a r. kath. egyházhoz tartoznék, szent lett volna; de azért nem kevésbé szent, mivel unitárius.

Newportban, születése helyén, az emlékbeszédet Bellows tartotta Ján. 5. r. 35. v. alapján: „Ő égő és világos szövétnek vala: ti pedig csak ideig akartatok örülni az ő világának.“ Szónok Channing nézeteit, teremtő szellemét és jellemét tárgyalta. Ugyan ez alkalommal tették le Van Zandt kormányzó elnöklete s vezérlete alatt az épitendő templom szegletkövét a következő felirattal: „A hit, remény és szeretetnek“ — Az uj templomon e felirat lesz:

1780.

Channing Ellery Vilmos

Emlék Templom

1880.

A meetingen 2000-nél többen voltak. A számos levelek közül meginditó volt az, melyet Channing egyetlen élő öreg testvére (90 éves) küldött. Továbbá nagy hatást idézett elő a Dr. Martineaué Londonból, s a Whittier költőé.

Bostonban, hol 40 évig paposkodott, az ünnepély két jeles szónoka Clarke és Bartol volt. Clarke, ki jelelenleg az Egyesült Államokban a legelső theologus és egyházi iró, lelkesülve adta elő, hogy az inspiratiot Channingtől kapta. Kimutatta beszédje folyamában, hogy milyen helyet foglal el Channing a történelemben. Kétségkivül egy nagy próféta

helyét. Pál apostol ideje óta — mondja Clarke — senki se látta oly tisztán, mint Channing, amaz idő elközeledését, midőn a krisztusi szeretet és igazság hatalma által az ellenségeskedések megszűnnek s a különböző felekezetek egymásnak a béke jobbját nyujtják.

A washingtoni és chicagoi ünnepélyeket is a fentebbiekhez hasonló szellem lengette át. A chicagoi meetingen Herford jeles lelkész, ki nem rég lett amerikai lakós, érdekesen adta elő Channing műveinek jótékony hatását és befolyását Europában. Channing nemcsak Amerikáé — mondá — hanem Europáé is. Összegyüjtött műveit legelőször Angliában adták ki s most Europa minden miveltebb nemzete nyelvére le van fordítva. Az öntanulás czimü essay-je sok ezer angol ifjut vezetett az önképzés utjára. Ő meg van győződve annak az igazságáról, a mit egy jeles olasz államférfi, Terenzio Mamiani mondott: „Hogy Olaszhonban a vallás lehetséges, de csak is a Channing-féle szellemben és irányban.“ Mi ugy hisszük, hogy ez nemcsak Olasz-, hanem minden országra nézve áll.

Mindezen Channing-ünnepélyek az egyetemes, a jézusi keresztény szellemnek voltak nagy diadalai. Egy amerikai szónok az egyik ünnepélyen ezt mondta: „Midőn ezelőtt 38 évvel, Channing halála alkalmából összejöveteleket tartottunk, hogy elvesztése miatti mély részvétünknek és fájdalmunknak kifejezést adjunk, nem emlékszem, hogy a mi egyházunkon kivül egyetlen egy személy is osztozott volna ama részvét nyilatkozatokban. S ime ma a különböző egyházak mindnyájan egyesülnek velünk az ő neve s emléke megtisztelésében.“ A világ halad! . . . Channing ma már nemcsak az unitariusok nagy apostola, hanem az egész keresztény világé.

KOVÁCS JÁNOS.

A BUDAPESTI UNITARIUS EKKLÉZSIA ÉS TEMPLOM.

Budapesti hitrokonaink azon magas czélt tűzték ki maguk elé, hogy a b.-pesti fiókegyházat, anyaegyházzá emeljék és a fővárosba unitárius templomot épitsenek. Ez ügy érdekében felhivásokat intéztek ugy angliai és amerikai hitrokonainkhoz, mint hazánk összes unitariusaihoz. Itt közöljük felhivásukat, melegen ajánlván t. olvasóink és mindazon elvbarátaink becses figyelmébe, kik a szabadelvü kereszténység elvei és azok gyakorlata iránt rokonszenves érdekkel viseltetnek és annak eléhaladását előmozditani kivánják. E czélra teendő kegyes adományokat szerkesztőségünk is a legnagyobb készséggel fogad és közvetit.

Az Egy örök Isten nevében és dicsőségére!

Kedves hitrokonaink az Ur Jézus Krisztus által!

Midőn a budapesti fiók-egyházközség nevében nemcsak fiók-egyházunkra, hanem közvetve az egész magyar unitárius vallásközönségre nézve is egy nagy jelentőségü ügyben, t. i. hogy hazánk fővárosában unitárius rendes lelkészi állomást szervezzünk és állandó imaházat alapitsunk, teljes lelki bizalommal fordulunk kedves hitrokonink szeretetéhez és nagylelküségéhez: csupán azon legközelebbi indokokat kivánjuk felemliteni, melyek szándékunk fontosságát első sorban igazolhatják.

Tudva van ugyanis kedves hitrokonaink előtt, hogy mig szent vallásunk Erdélyben már 300 év óta a törvény által elismert ker. vallások közé tartozott, Magyarország Erdélyen kivüli részeiben a Duna és Tisza vidékein már a 16-ik s részben a 17-dik században el kellett enyészniök az unitárius hitelveknek s követőiknek, mert itt törvény nem védte őket, mint Erdélyben; az ellenök támadt nagy visszahatást törvényes oltalom nélkül még a déli megyékben Kárádi Pál vezérlete alatt jelentékeny számmal tömörült s szervezkedett unitárius egyházak sem állhatták ki.

Az 1848 és később az 1867 évi „unio" törvényczikk által Erdély Magyarországgal egyesittetvén, ez által az unitárius vallás is egész hazánkban törvényesen bevett vallásul ismertetett el, s az alkotmányos uj korszak s uj országos rendezkedés következtében, az utóbb emlitett év óta, az unitáriusok közül is többen jöttek ugy Budapestre a ministeriumokhoz vagy más hatóságokhoz, a parlamentbe, s ipari, s kereskedelmi foglalkozásban is, valamint más magyarországi (Erdélyen kivüli) városokba is, még pedig többen családjaikkal együtt; — de a Királyhágón inneni hazai részekben nem alakulhatott mostanig sem egyetlen anyaegyházközség.

Ez az állapot inditott néhány év előtt minket Budapesten lakó unitáriusokat arra, hogy itt egyelőre erőnkhöz mérten egy unitárius fiókegyházközséget alkossunk vallásközönségünk egyh. főtanácsa jóváhagyásával olyképen, hogy a mi költségünkön évenként legalább kétszer unitárius lelkész jőjjön Kolozsvárról hozzánk, isteni tisztelet tartása végett. Ezenfelül fiók-egyházközségünk gondnoka és titkára esetről esetre gondoskodtak a Budapesten lakó unitáriusokra nézve felmerült egyházi teendők elintézéséről.

Ezen szervezet is kétségen kivül jótékony hatással volt vallási érzelmeinkre, s ily gyengébb szervezettel is tettünk itt a fővárosban némi szolgálatot szent vallásunknak, különösen hitelveink ismertetése s más vallásuak rokonszenvének megnyerése által. Tapasztalnunk kellett azonban mégis, hogy az évenként egyszer-kétszer tartott isteni tisztelet, ha pillanatra felheviti is a közelebb levőket, de vallásosságukat állandóan nem ápolhatja, a távolabb lakókat pedig alig érintheti. Az egyes unitárius hivekben, ha meg is van a buzgóság, az unitárius hitelvekhez való ragaszkodás: de ezen mostani szűkebb körü egyházi szervezet idegen elemek közt elszórtan élő hiveinket egy mély vallásosságtól áthatott testületté, igaz testvéries egyességbe nem forraszthatja. Mindinkább érezzük, hogyha nincs Budapesten állandó templomunk vagy imaházunk, melyben az Egy Isten dicsősége tündököljön állandóan, melyben magasztos hitelveink hirdettessenek s éltessenek szüntelen; ha nincs rendes lelkészünk, a ki Isten házában, a családok körében, az élet különböző viszonyai közt folyvást buzditólag és vigasztalólag hasson, épitsen, a ki vidéken lakó hitrokonainkat is olykor-olykor felkeresse, s hozzánk mind közelebb s melegebben fűzze: akkor nem kerülhetjük el, hogy Magyarország Királyhágón inneni részeiben különböző helyeken egyenként vagy kisebb csoportokban elszórtan élő hiveink, különösen azok gyermekei, kik ez idő szerint hitelveink szerinti vallási oktatást is kellőleg nem nyerhetnek, idővel mint oldott kévék szét ne hulljanak.

Az előadott helyzetnek komoly számbavétele s abból eredt mély meggyőződésünk, s mindenekfelett a szent vallásunk iránti tiszta szeretet inditottak bennünket, Budapesten s ennek vidékén lakó unitáriusokat, kik lélekszám szerint csak a fővárosban százan fölül vagyunk, arra, hogy itteni ifju fiók-egyházközségünket anya-eklézsiává emelni, rendes lelkészi állomás szervezésével és állandó imaház alapitásával megkisértsük.

Ösztönzött minket erre ama számitáson kivül nem hagyható ténynek megfontolása is, hogy Erdélynek Magyarországgal történt egyesitése után Kolozsvár, Erdély régi fővárosa és az unitárius egyház központja, elvesztvén fővárosi jellegét, s Budapest válván az egész magyar királyság fővárosává, a királynak s királyi családnak gyakran lakhelyévé, a magyar ministeriumnak s országgyülésnek állandó székhelyévé, közművelődési fôbb intézeteinknek, a gazdaságnak, ipar s kereskedelmi életnek központjává, hol minden hazai s magyar nemzeti érdek találkozik, s szilárd álláspontra törekszik jutni: azt hisszük, hogy vallás közönségünk méltósága, tekintélye, életérdeke és jövője hathatósan megkivánják, mikép a magyar birodalom fővárosában egy virágzó unitárius eklézsia alapitása által szent vallásunk külsőleg is kifejezésre jusson, de bensőleg is szilárdabb állást foglaljon el az ország egyéb vallásfelekezetei közt, s ez által az eddig erdélyi jelleggel birt unitárius egyház is egész Magyarországra nézve országos jelleget nyerjen.

De egy a fővárosban alapitandó unitárius anya-egyházközség a mellett, hogy az elszórtan élő vidéki hitrokonainkkal az egyházi kapcsolatot szorosabbra fűzné, és fentartaná, — különösen Budapesten a remélhetőleg évről évre erősbülő unitárius intelligentiával és egy anyaegyház minden kellékeivel rendelkezve, a hatóságokkal, testületekkel s kiváltképpen más vallásu tényezőkkel szemben is bizonyára hasznos szolgálatokat tehetne egész vallásközönségünk méltányos érdekei előmozditása körül, különösen sokszor félreértett hitelveink helyes ismertetése, az ellenséges elemekre való békülékeny és jótékony hatás, s minden irányban a rokonszenv, becsülés és jóakarat megnyerése által.

Körvonalaiban érintettük az előbbiekben azokat az indokokat, melyek minket a budapesti unitár fiók-egyházközségnek anyaegyházzá emelése iránti elhatározásunkra vezettek. Hozzájárult e fontos lépésünkhöz az is, hogy a dicső emlékü püspökünk Dávid Ferencz mártyr-halálának háromszázados évfordulója emlékére tartott ünnepélyen angol s amerikai hitrokonaink részéről hozzánk jött küldöttek, felismervén szándékunk fontosságát, melegen biztattak, hogy tervünk kivitelében angol és amerikai hitrokonainkra is számithatunk.

Ennyi hathatós ok szól kedves hitrokonaink, a Budapesten szervezendő unitárius rendes lelkészi állomás és állandó imaház alapitása mellett.

Meg vagyunk győződve a legmélyebben, hogy ezzel nemcsak a Budapesten s közelebbi vidékein lakó unitáriusoknak, hanem az egész magyar unitárius egyház egyetemének is tennénk nagy szolgálatot.

A mi már előadott tervezetünknek anyagi oldalát illeti, őszintén ki kell jelentenünk, hogy annak megvalósitására mi budapesti s eddig hozzánk csatlakozott Erdélyen kivül lakó unitáriusok magunkra képesek nem leszünk. Mert bár vallásunkhoz szeretettel ragaszkodunk, annak

ápolása s virágzása érdekében erőnkhöz mérten minden kitelhető áldozatot készek vagyunk mindenkor, ugy a jelen vállalatra is egész buzgósággal meghozni; de — fájdalom — mi budapesti s a hazánkban (Erdélyen kivül) elszórtan s nagy részben önmunkásságuk után élő tisztviselők és másféle foglalkozásu unitáriusok korlátolt anyagi helyzetünk miatt jelentékenyebb anyagi áldozatokra képesek nem vagyunk. Apostoli buzgóságunk mellett apostoli szegénység levén a mi sorsunk.

Ime, kedves hitrokonaink az Urban, ezért fordulunk önökhöz is, keresztény szeretettel kérvén, hogy tekintve a magunk eleibe kitüzött, s unitárius szentegyházunk történetében, tekintélyének emelésében és üdvös fejlődésének biztosabb elősegitésében kiváló nagy fontossággal biró czélt, sziveskedjenek testvériesen segédkezet nyujtani nekünk tervünk kivitelére. Nem kivánhatunk ugyan nagyobb áldozatokat erdélyi hitrokonainktól; mert tudjuk, hogy nagyobbára ők is szegénységgel küzködnek, s áldozatkészségük folyvást sokfelé van igénybe véve; de minthogy erdélyi hitrokonaink tömeges számmal s egyházilag szervezett viszonyok közt élnek, azt hisszük, módját találhatják, hogy a sok oldalról jövő apróbb adományok által itt a Duna mellett szentegyházunk érdekében létesitendő tervünket hathatósan előmozditsák.

Kérésünket tehát ismételve, hitrokoni szeretetükbe ajánlva, vagyunk önöknek, kedves hitrokonaink az Ur Jézus Krisztusban

szerető atyjokfiai

a b.-pesti unitár. fiók-egyházközség nevében s megbizásából

Budapesten, 1880. május 30-án.

Buzogány Áron,
a b.-pesti unitár. fiók-egyház titkára.
Végh József,
a fiók-egyház pénztárnoka.
Jakab Elek,
a kebli egyháztanács tagja.
Sebes Pál
a kebli egyháztanács tagja
Székely Elek,
a kebli egyháztanács tagja.

Hajós János,
a b.-pesti unitár. fiók-egyház gondnoka.
Bedö Albert,
a fiók-egyház másod-gondnoka.
Dr. Hatala Péter,
a kebli egyháztanács tagja.
Székely Mihály,
a kebli egyháztanács tagja.
Ürmösi Miklós,
a kebli egyháztanács tagja.

M. Farkas Sándor,
a kebli egyháztanács jegyzője.

LEVELEZÉS.

Francziaország. St. Maixent, 1880. ápril. 9.

Kedves Uram!

Nem hiheti ön, mennyire meghat engem azon figyelem látása, melylyel az önök egyháza van mind az iránt, a mi a francziaországi reformált egyházban, — jelesen pedig egyházunk szabadelvü pártjában törtènik. Teljesen igaz, hogy a valójában protestans egyházak mindenütt és mindig testvérek; és hogy a szükséges különbség mellett valódilag egyek; egy szellem lelkesiti mindnyájokat.

Mivel Reville-nek a „College de France"-ba történt kineveztetéséről beszél ön, azt hiszem meg kell önnek mondanom, hogy megnyitó beszédét a népes hallgatóság, mely hallgatta, megtapsolta. Valójában nagyszerü is volt. Reville legkiválóbb, legszellemdúsabb tudósaink egyike;

igen finom és tanult, nagyon könnyü előadással bir. Az egész szabadelvü sajtó üdvözli a közoktatási ministert e kinevezésért.

Nyiltan bé kell vallanunk, hogy a köztársaság nagyon kedvez a szabadelvü protestantismusnak, valamint azt is kimondhatjuk, hogy a szabad protestantismus igen természetesen republikanus. Kevés, tiszteletre méltó kivételekkel, az orthodoxia mindenféle despotismushoz alkalmazkodik, és a despoták minden felekezetü orthodoxok között találnak magoknak természetes szövetségeseket.

E perczben a szabadelvü protestantismust igen jó szemmel nézik Francziaországban. Kétségkivül még vannak némi homályos foltok a képen; még vannak némi orthodox befolyások, melyek hatása koronként érezhető; de nem kételkedem, hogy kevés kitartással elvégre is mindezen hamis protestansok álarczát letéphetjük.

Azon napon — például — midőn a minister, a mi egyházi ügyeink osztálya intézését megváltoztatja, nagy lépést fogunk tenni a békités, kiválóan pedig az igazság és becsületesség utján. Valójában a protestans osztálynak ügyei a legsiralmasabb módon intéztetnek; a szabadelvüeknek igazságot kell szolgáltatni, kéréseiket meg kell hallgatni.

A szabadelvü protestansok egyik kiváló iróját a „Christ et la Conscience" kegyes és lelkes szerzőjét, Pécaut Bodog urat a közoktatási minister közelebbről kinevezte az elemi oktatás főfelügyelőjévé. Előbb egy küldetéssel bizta meg a közoktatási minister Olaszországba. Ezen küldetésnek a czélja a másodfoku oktatás különböző módszereivel való megismerkedés volt. Egy szóval, látom, hogy a szabad protestantismus kiválóbb emberei bizalmi állásokat foglalnak, tudományos kiküldetésekben részesülnek, a közigazgatásnál alkalmaztatnak. Annyira, hogy azon országban, a honnan XIV. Lajos kiűzte a protestansokat, mai napság ezek állanak a civilisatió élén, kik a világitó szövétneket viszik, s megszégyenitenék azt a nagynak tartott királyt. Szóról szóra valósul Bossuet ezen mondása: „ezek mind hallatlan változások." Igaz ugyan, hogy a katholikus nagy szónok egészen más értelmet adott gondolatának.

A nagy kérdés, mely napjainkban Francziaországban a lelkeket foglalkoztatja, sőt elfoglalja, a klerikalis kérdés; a kormány által a jezsuitákat illetőleg kiadott az a rendelet, hogy feloszoljanak; és más szerzetekhez csatlakozva, elismertetésökre a szükséges lépéseket tegyék meg. Ezért nagy zaj és harag keletkezett; de kétségkivül elvégre megadják magokat. A franczia szellem antiklerikalis, a franczia nép tulnyomó többsége ellensége a barátok és bárminő szinü szerzetesek uralkodásának. És ha a kolostorok ellen is akarnának szegülni az állam intézkedéseinek, a nép fordulna legelsőbb a jezsuiták és a rendes papság más tagjai ellen.

Határozottan mi Francziaországban biztos lépéssel megyünk a haladás és vallásos szabadság utján; egy század óta a körülmények soha sem voltak ily kedvezők a protestantismusra nézve, ha az orthodoxia nem gátolná lépteinket. Azt hiszem azonban, hogy e század nem végződik bé anélkül, hogy a protestans eszmék nagy hóditást ne tegyenek abban az országban, melyet oly sokáig „az egyház legidősebb leányának" neveztek.

Örömmel értesültem az ön leveléből, hogy az unitarius eszmék

Magyarországon is terjednek, hogy önöknek most már Buda-Pesten is gyülekezetek van. Ebből az a tanuság vonható, hogy az igazság végre mindig győzelmeskedik. Vissza lehet ugyan tartani hosszasabban vagy kevesebb ideig, el is lehet nyomni; de az igazságot, mely az istenség eszméje, nem lehet megfojtani. Kétségkivül néha-néha könnyekkel hintjük el magvait; se baj, hisz gyermekeink győzelmi dallal aratják termését. Ez az eset Francziaországban is.

Fogadja stb.

Charruaud Dezsö.

St.-Maixent, 1880. május 22.

Kedves Uram!

Mivel a magyar egyházak érdeklődnek az iránt, a mi a franczia egyházban történik, s mivel testvériesen felajánlja folyóiratát, hogy protestans életünk eszméit és tényeit közölhessük, iparkodni fogok minden oly jelenseget, mely önöket érdekelheti, közölni.

Nem akarom megengedni, hogy elmosódják az a benyomás, melyet a közelebbi napokban érzettem egy St. Maixentban közelebbről tartott nagy ünnepély alkalmával, a nélkül, hogy arról önnek néhány sort ne irjak. Bár ez az ünnepély egészen hazafiui — sőt mondhatni némileg politikai volt, mind a mellett mégis egy nagy ünnepély volt minden protestansra nézve. Mi, poitoui protestansok, jogosan büszkék voltunk az ez alkalommal szokatlanul kifejtett pompára és dicsőségre, hisz sorainkból egyet dicsőitettek.

Vasárnap május 16-án leplezték le Belfort jeles védelmezőjének Denfert-Rochereau ezredesnek emlékére emelt szobrot. A derék és rettenthetetlen Denfert Sz.-Maixentban született 1823-ban, egy ősi protestans családból; maga is mindig buzgó védelmezője volt a szabad protestantismusnak. Szép és nemes jellemü, feddhetetlen becsületességü, nemesen büszke öntadattal biró ember volt. Még nagy szolgálatokat tett volna Francziaországnak, a köztársaságnak és a protestantismusnak, ha a halál oly véletlenül el nem ragadja 54 éves korában.

Denfert mindig republikanus volt, s mivel gondolkozásmódját soha sem titkolta, a császárság alatt mindig roszul volt jegyezve; de mivel nagy értékü katonatiszt volt, nem merészkedtek elmozditni. 1872-ben tagja volt a párizsi zsinatnak, a hol magasan és bátran tartotta a protestans szabadelvüség zászlóját. Az orthodoxok nem is szerették: ezért sokan nem is irtak alá emléke felállitására, mely közaláirás utján állittatott fel. Meddig mehet a gyülölet! Egészen odáig, megtagadja a valójában hősi nagyságot egy olyan embertől, a kit minden protestans féltékenyen magáénak követelhet. 1870-ben azok a vezénylők, kik akkor várakban parancsnokoskodtak, csaknem mindnyájan feladták azokat; csak kettő tartotta meg mind végig. E kettő közül az egyik Denfert volt, a ki csak a kormány egyenes rendeletére adta fel a rábizott várat: ő protestans volt. Csak hazafiságból is nem kellene-e minden protestansnak kötelességének érezni, hogy megragadja az alkalmat Denfert emléke megörökitésére.

Denfertre is alkalmazhatók IV. Henriknek egy félénkség és hiba nélküli protestansra Lanonra mondott eme szavai: „nagy katona, de még jobb ember volt.“ Valójában Denfertnek jeles szive volt; magán életében minden viszonyban szivélyes, társalgása érdekes, rokonszenves volt.

Az utóbbi vasárnapon a rengeteg sokaság, mely emléke körül csoportosult fennen tanusitotta bámulatát a hős nagysága iránt, kinek korunk történelmében egy szép lap jut.

A Mars mezőn neki emelt emlék nagyszerü, egy gyönyörü granit talapzatból és egy szoborból áll, mely azokból a belforti ágyukból van, melyeket Denfert Francziaországnak megtartott. Denfert állva van ábrázolva, görcsösen tördeli kezeiben Treskow német tábornoknak levelét, melyben ez a vár feladására hivja fel, jobb kezében kardját tartja, ajkain a német tábornoknak adandó ezen válasza látszik lebegni: „ismerjük a köztársaság iránt kötelességünket s el vagyunk határozva teljesiteni.“

Boldogok minden nemzetbeli protestansok, hogy Denfert nevének hallatára elmondhatják: „Közülünk való volt.“

Utolsó levelem óta a francziaországi reformált egyházban a viszonyok nem változtak; a nyári hónapok alatt a nyugalom korát fogjuk élni. Ugy látszik, hogy az orthodoxok két pártra oszoltak: az egyik — a becsületesebb — hajlandó engedményeket adni a szabadelvüeknek, hogy a szakadás megelőztessék; a másik — a hevesek, a kik épen nem scrupulosusak, inkább siettetni akarnák az eseményeket, s a szakadást végrehajtani. Melyik győzedelmeskedik? Nagyon bajos előre látni. A klerikalisokkal szembe — legyenek protestansok vagy katholikusok — az ember sohasem biztos a hónapi napról. Szerencsére az állammal is számolniok kell. Ha határtalanul intézkedhetnének, rég elfojtották volna a szabadságot, mert sem aggódni, sem szégyenleni nem tudnak.

Valószinü, hogy az ősz előtt semmi érdekes sem fog történni. Értesüléseim szerint ugyanis az egyházi testületek megújitására a képviselők választása az év vége előtt nem fog megtörténni. Törvényesen már januárban meg kellett volna történni. De az államtanács által a választási szabályzat megállitása végett támasztott késleltetésen kivül az orthodoxok fondorkodásának sikerült, hogy egy egész évig hátráltassák a választásokat.

A mi protestans egyházunkon kivül, nem beszélek önnek a katholikus klerikalis izgatásról a f. évi mártius 29-én, a fel nem hatalmazott szerzeteket illetőleg kibocsátott kormányrendelet ellen; a politikai napi lapokból ez eléggé ismeretes. Nekem az a meggyőződésem, hogy a szerzetek nem győzedelmeskednek, hanem megkisértik, hogy a törvényt megkerüljék oly módon, hogy iskoláik vezetését világi tagokra bizzák, a tagokat oly szerzetekbe osztván be, melyek iskola tartásra fel vannak hatalmazva. Ekkor a kormány eljárása bajossá és kényessé válik.

Juniusban Párisba költözöm és ezután ott fogok lakni. Remélem, hogy ott a források közelében levén, még részletesebb tudósitásokat küldhetek önnek a mi egyházi ügyeinkről.

Charruaud D.

Hódmezővásárhely, 1880. junius 1.

T. Szerkesztőség!

Mult hó 17-én, pünköst másod napján nagy fontosságu ünnepe volt az itteni unitarius atyafiaknak. A mult évben alakult meg a fiók-egyház s csatlakozott a kolozsvárihoz. Mondott napra bejött Kolozsvárról T. Nagy Lajos tanár és esperes úr a hitrokonok meghivására. Isteni tiszteletet tartott a gazdasági és ipari szakosztályokkal megtoldott felsőbb népiskola ipari szakosztályának nagy termében. Hallgatóság oly szép számmal gyült össze helybeli és vidéki unitariusokból s más felekezetüek közül, hogy a terem nem is fogadhatta be mind. Az emelkedett ima után szellemes beszédet mondott a várakozáshoz méltó szabatos előadással N. L. esperes ur 1. Kor. VI,19. alapján, ezen három kérdésre adván meggyőző feleletet: 1. Mi a szentlélek? 2. Kitől származik? és 3. Kikben lakozott és lakozik? Nagy volt az érdeklődés városunk közönségében. Az unitáriusok az első pünköstre képzelték vissza magokat. Tele voltak tűzzel, lélekkel, örömkönnyet sirtak. A 17-ik évszaz vége óta nem zengett még az Ige unitárius felfogás szerint a magyar alföldön. Közel 200 év után városunkban csendült az meg először a maga tisztaságában és szabad magas röptében. A beszéd mindenkit tájékozott a felől, hogy az unitarismus nem akar ugy nevezve missionariuskodni, mert csupán alaptanaiban, s azoknak erejében bizik és méltán. Ezért a többi felekezetek részéről sem találkozott ellenszenvvel. Mindenkinek jogában áll keresni az igazságot. Az egyh. beszéd végével a komoly hangulatba jött hivek uri vacsorában részesültek. A kicsiny gyülekezet buzgó, vallásos éneke szintén nagyban befolyt a közhangulat emelésére.

Isteni tisztelet után atyafiságos ebédre gyültek össze a hivekköztök más felekezetüek is, id. Szamecz András fáradhatatlan buzgó gondnok polgártársunk vendégszerető házánál, a hol szintén a testvéri szeretet ünnepe folyt tovább őszinte, fesztelen beszélgetés és pohárköszöntések kiséretében.

Estére hivatalos volt az esperes ur a Könyves bácsi jubileumára, a ki 50 évet működött a nehéz tanitói pályán. A nagyszámu diszes társaság kedélyesen mulatott vacsora közben. Egyik pohárköszöntő a másikat érte. Az esperes urra is emeltek, s ő is városunk lelkes magyar közönségére.

Vajha minél többször részesülnének a hivek ilyen látogatásban. Ennek kedves emléke sokáig megmarad közöttünk. A mondott beszédek és imák valószinüleg megjelennek nyomtatásban az ünnepély emlékére.

f.

T. Szerkesztőség! Kolozs, 1880. jun. 6.

Kolozsi virágzó gyülekezetünknek f. év jun. 6-án szép ünnepe volt. Hiveink buzgósága, tényleges áldozatkészsége templomunkat megujitván, s romlásnak indult tornyunkat ujra fölépitvén e napon ujolag felszenteltük egyházunkat az Urnak, ki segedelmével a munkában megsegitett. Legyen szabad ez ünnepélyről pár sor leirást adnom. Főt. Ferencz József püspök ur Mlgs. Horváth Kálmán, főgymnasiumi felügyelő gondnok urral egy kocsiban, t. Nagy Lajos kolozs-dobokaköri esperes, t. Derzsi

József és Péterfi Dénes kolozsvári papok és t. Benedek Áron képezd. tanár kiséretében d. e. 9 órakor érkezett Kolozs határán egy csinos lovas banderiumtól fogadva, melynek nemzeti szinü zászlói e feliratot lengették: „Éljen Ferencz József unitarius püspök!" A főt. püspök urat a lelkészi lakon felállitott diszkapunál t Elekes Mózes helyb. lelkész üdvözölte az ekklézsia nevében, mire a püspök ur meleg szavakban válaszolt. Megérkezése után a főt. ur az isk. felügyelő gondnok úrral meglátogatta a gyülekezet iskoláját, melyet sajnálattal kell mondanom, nem találta az ujabb nevelési igényeknek megfelelőnek. A felszentelési ünnepély 10 órakor vette kezdetét. A gyülekezet lelkes éneke és a kolozsvári főtanodai dalkör néhány tagjának műéneke után t. Nagy Lajos esperes lépett a szószékre és mondott egy emelkedett szellemü, szivhez szóló imát. Ezt ismét műének követte, mire jött t. Derzsi József alkalmi költői képekben gazdag nagyhatásu beszéde Péld. 18,10. alapján: „Erős torony az Urnak neve, ahoz folyamodik az igaz, és bátorságos lészen!" Utána a főt. püspök ur jelent meg a szószéken és tartotta a felszentelő beszédet. A főt. úr ezelőtt 28 évvel mint ifju deák prédikált volt még a kolozsi gyülekezetnek, de bizony aligha a gyülekezet vénei most ráismertek. Mily fölemelő volt hallani megragadó ékesszólását, melylyel a templomok és tornyok czélját adta elő, mely nem az, hogy elválasztó erősségek vagy pedig börtön helyek legyenek a lélekre nézve, hanem világitó magaslatok, honnan szellemi szabadság és üdv származzék ki. Az egész püspöki beszédet, valamint a megáldó imát is a legfeszültebb figyelemmel hallgatta végig a népes közönség, melyben jelen láttuk a helyb. különböző felekezetü papokat és csaknem az összes kolozsi inteligentiát. Az urvacsoránál t. Péterfi Dénes tartott fölemelő, áhitatra gerjesztő agendát.

Templom után a főt. urnál Bartha főjegyző vezetése alatt a városi tanács és a helyb. különböző felekezetek lelkészei tisztelegtek, kifejezvén, hogy nemcsak az unitárius ekkla, hanem a város is szerencséjének tartja, hogy vendégeül tisztelheti. A főt. püspök ur kedvesen hallgatott válaszában a különböző nemzetek és egyházak közti egyetértés ápolására kérte a tisztelgőket.

Ezután ünnepélyes közebéd következett, mely szellemes pohárköszöntések közt vidáman folyt le.

A főtiszt. úr a fenemlitett vendégekkel d. u. 5 órakor hagyta el Kolozst.

E nap bizonyára maradandó és áldást hozó emlékeket hagyott hátra egyházunkban.

r. l.

IRODALMI ÉRTESITŐ.

A „Vasárnap" czim alatt meginditandó olcsó protestans néplap ügyében Czelder Márton jelenti, hogy a tervezett néplap folyó évi októbertől kezdve, hetenként egy nagy nyolczadrét iven, ezen felirattal: „Evangeliumi egyház Magyarországon" megjelenik. Egyszersmind felkéri mindazon tisztelt ügybarátokat, a kik a meginditandó lapnak népünk valláserkölcsi emelése szempontjából szükségét látják, hogy őtet julius

1-ig tudósitani sziveskedjenek a felől, hogy körülbelől hány példány elterjesztését eszközölhetik. A lap egyes száma 4 krajczár lesz. Ez üdvös vállalatot az érdeklettek pártolásába ajánljuk.

A „Magyar Prot. Egyh. és Isk. Figyelő" V. és VI. füzete (május, junius) változatos és érdekes tartommal jelent meg. Főbb czikkei az V. füzetnek: 1. Egyházi és iskolai közvagyonunkról, Czelder M. 2. A keresztény vallás és a bölcsészet. Dr. Heiszler J. 3. Origenes gondolatai a prédikáczióról. Gulyás Lajos. 4. Missiói közlemények. Láng Adolf. 5. St. Chrischona ismertetése. Fáncsik János. 6. A régiek. Gönczi Mátyás levele Nagybánya város közönségéhez 1641-ből. Közli Katona Lajos. A VI.-nak: 1. Egyetemes közpénztár (domesztika). Hajnal Abel. 2. A keresztény vallás és a bölcsészet. Dr. Heiszler József. 3. Origenes gondolatai a prédikáczióról. Gulyás Lajos. 4. Fung Sui vagy a chinai geomanti. Láng Adolf. 5. St. Chrischona ismertetése. Fáncsik János. 6. Dr. Böhl levele a Kohlbrügge-kör tagjaihoz. Rácz Károly. 7. A régiek. Bethlen Miklós levele Széki Teleki Mihályhoz 1672. Bethlen Miklós. Közli Koncz József. —Az „Evangeliumi Lelkészi Tár"-ból az idei első számunkban emlitett két első füzeten kivül megjelent még a III—VII, melyekben a rendes munkatársakon kivül többen irtak dolgozatokat s köztük oly kitünő papok, mint Dobos János és Medgyes Lajos. Leginkább van képviselve dolgozataival a fáradhatlan szerkesztő.

Nemzeti Nőnevelés. V. füz. 1880. Május. 1. Gróf Széchenyi István paedagogiai nézetei. Zichy Antal. 2. Széchenyi István gr. vallomásaiból. 3. Nőnevelés. Lederer Ábrahám. 4. Az első hazai tanitóképző intézet felállitásának rövid története. Péterfy Sándor. 5. Ősrégészeti leletek. Pulszky Ferencz. 6. A neologia és orthologia II. Komáromy Lajos. 7. Háztartási iskolák. Gelléry Mór. 8. A táplálkozási anyagokról. a—. 9. A madarak költözése. Szente József. 10. A népisk. földrajzi oktatásról (második közl.) y. r. Vegyesek.

„Magyar Paedagogiai Szemle." Május. V. füzet. A „Magyar Paed. Szemle" ujabb pályázati dijjai. Ötven év az iskolai életből. Dr. Gööz Józseftől. Ábel Márton életrajzával és fényképnyomatú arczképével. Az „országos magyar tanitói kar" ügye. Szövetség, tanitó testület. Rill Józseftől. Nevelés-oktatástani rendszere a kishonti esperesség iskoláinak 1797-ben. Közli: Péterfy Sándor. Irodalmi kalauz, melyből kiemeljük: Könyvek és taneszközök. Tanügyi havi krónika. Tanitók „Emlékeztető"-je czimü rovatokat.

KÜLÖNFÉLÉK.

Unitarius isteni tisztelet Budapesten. Budapesti buzgó hitrokonaink egész odaadással abban működnek, hogy a fővárosban egy állandó templomot létesitsenek. Mint mult számunkban jeleztük angol és amerikai hitrokonainkhoz ez ügyben felhivást intéztek, jelen füzetünkben közlött felhivásban pedig a magyarhoni hitrokonok áldozatkészségéhez fordulnak. Ez alkalomból f. évi máj. 30-án isteni tiszteletet rendeztek, melynek megtartására szerkesztő társunkat — Péterfi Dénes kolozsvári egyik r. papot — szólitották fel. Az istenitisztelet az ágostai hitvallásuak nagy halltermében szépszámu közönség részvételével folyt le, melyben a más vallásfelekezetüek is kiválóan voltak képviselve. Az országgyülés tagjai közül is többen voltak jelen. Péterfi alkalmi beszédjének alapigéje Jozsue 22,26. volt: „Jer épitsünk oltárt", minek nyomán azt fejtegette, hogy kinek és mi czélra kell oltárt, templomot épitni. A beszéd után az uri vacsora szolgáltatott ki, a melyben hitrokonink mindnyájan részt vettek. Az isteni tisztelet magasztosságát emelte a budapesti állami képezde növendékeinek műéneklése. Az isteni tisztelet, a mint a napi lapok hozták, a hallgatóságra mély benyomást gyakorolt s a nemes czél iránti lelkesedést a hivekben nagy mértékben fokozta. Délután társas

ebédre jöttek össze barátaink, hol a kitűzött czél eléréseért, az ügy buzgó munkásaiért stb. üritettek poharat. Szivünkből ohajtjuk, hogy hazánk fővárosában minél hamarább fölemelkedhessék az épület, melynek homlokzatán az „Egy igaz Isten tiszteletére“ felirat lesz olvasható.

Channing munkáinak kelendősége. A Channing-féle év-százados emlékünnepély alkalmával egy társaság a nagy moralista műveinek egy shillinges kiadását rendezte sajtó alá. E kiadásból Kolozsvár is száz megrendelt példánynyal vett részt. Most az egész elfogyván, a második kiadás járja, s remélhető hogy ez viszont nem sokára a harmadiknak ad helyet.

Az erd. ev. ref. egyházkerület ez évi közgyülése, mely Sepsiszentgyörgyön máj. 22-től 27-ig tartatott meg, nagy érdeklődés mellett folyt le. Már a tagok fogadtatása, az ünnepélyes isteni tisztelet, közebéd stb. a legfényesebben sikerültek. Elnöki széken br. Kemény Gábor, a jeles parlamenti tehetség s kereskedelmi minister ült. Érdekes, sőt szenvedélyes részét képezte a vitáknak a tanári qualificatio és kijelölés kérdése, melyre nézve határoztatott, hogy a tanképesitési oklevél mellett két évi tanári működés is megkivántatik. A középtanodai törvényjavaslat tárgyalásánál, melyen br. Kemény Gábor minister mint elnök vett részt, Szász Domokos határozati javaslatot nyujtott be, mely szerint a püspök és az egyházkerület főgondnokai nyerjenek meghatalmazást azon esetben, ha a tárgy ujra szőnyegre kerül, az egyházkerület jogainak megvédésére. A Mikó-tanoda szervezésének ügye is közmegelégedésre intéztetett el. Csak az agentialis elavult rovatalok eltörlése feletti vita idézett némi vihart elő, mit a püspök azzal csillapitott le, hogy e jövedelmi czim érintetetlenül fentartását hozta javaslatba, szemben a nagyenyedi tanoda támadásaival. Felemlitjük még Parádi Kálmán tanügyi előadó terjedelmes jelentését, mely mint mindig ezuttal is szépen kidolgozott volt és Szász Domokos egyh. ker. főjegyzőnek a gyülés második napján tartott átalános elismerésben részesült egyházi beszédét.

„Hunyadmegyei régészeti és történelmi társulat“ alakult Déva központtal az emlitett megyében, melynek értelmes polgárait, birtokosait egy zászló alatt egyesité az az eszme, hogy a megye eseményekben dús multja beható buvárkodások által ne csak felderitve legyen, hanem a multat hiven visszatükröző emlékek s okmányok is ápolás és gondos őrizés alá vétessenek. A cultusminister őnmltsga korábbi felhivásához képest a megye e ténynyel jogosan sorakozott azok közé, melyekben a magyar elem a maga értelmiségének nyilt bizonyitványát adá. Az egylet megalakulása körül buzgó tevékenységet fejtett ki Dr. Solyom F. Ferencz, br. Jósika, Pogány Gy. a megye szeretve tisztelt főispánja, Gr. Kún, kiknek nevéhez a szép és nemes utáni törekvésben s azok megvalósitásában méltó elismerés füződik. Az egylet elnökéűl e lapok munkatársa gr. Kún G. választatott, ki tudományos működésénél fogva köztiszteletben áll, kinek ez alkalommal is szerencse kivánatunkat fejezzük ki az uj feladat sikeres megoldásához. Az egylet 33 bizottsági tagot választott, kik közül az emlitetteken kivül Sándor M., Sándor J., Apáthy L., Téglás G., dr. Hankó V., Kún R. urak eddig is igen jól hangzó nevet vívtak ki. Az egyletnek tartós életet kivánunk!

Bedő Albert, kir. főerdtanácsost és **Kozma Ferencz** sz. kereszturi tanitóképző intézeti igazgató tanárt, t. munkatársainkat a „Magyar Tudományos Akademia“ idei máj. 20-i nagy gyülésében levelező tagoknak választotta meg csaknem egyhangu szavazattal, az elsőt a III. osztályba 33-al 1 ellen, az utóbbit a II. osztályba 36-al 3 ellen. Amazt az erdészet terén kifejtett nagy tevékenységeért és az ott femutatott azon kiváló irodalmi munkásságáért érte a kitüntetés, mely őt Magyarhon elsőrangu szakirói sorába emelte, emezt pedig a Székelyföld közgazdasági és közmüvelődési állapotáról irt a Székely-egylettől 1000 frttal jutalmazott nagy műveért, mely a nevezett tárgyról első legterjedelmesebb és legkitünôbb munka, választották be az Akademia tagjai közé. Melegen üdvözöljük mindkettőjüket a megérdemlett kitüntetés alkalmából!

Chalmers András, angol hitrokonunk s barátunk, ki az 1879-i zsinaton az angol unitáriusoknak egyik képviselője volt, jun. 6-án tartotta búcsú beszédét Cambridgeben. Az angol orthodoxia emez egyik főhelyére a „brit és külföldi unitárius társulat“ Chalmerset küldötte, hogy az ott levő hitrokonoknak s az unitarismussal rokonszenvezőknek elveinket hirdesse. Chalmers a nehéz feladatot apostoli buzgósága s tudományos képzettsége által sikerrel oldotta meg. Most miután Yorkba és Wakefieldbe meghivást kapott, ő ez utóbbit el is fogadta. II. Mózes 14 r. 15. vers alapján: „Szólj az Izrael fiainak, hogy induljanak el“, megható bucsú beszédet mondott. Estve társas összejövetelt rendeztek tiszteletére, mely alkalommal hivei egy gyönyörü iróasztallal lepték meg. E mellett jegyzőkönyvileg is kifejezték Chalmersnek kifejtett buzgóságáért s kitünő szolgálatáért mély hálájokat s elismerésöket. Chalmers meghatottan köszönte meg az iránta tanusitott szivességet és ragaszkodást. Egyszersmind elbeszélte, hogy mennyit kellett küzdenie, mig e szép számu közönséget össze tudta hozni; de ő nem csüggedett el, ha az első beszédre megjelentek közül sokan ki is maradtak. Ellenkezőleg, ama magyar tábornok példáját követte, ki 1849-ben egyik csatában az egész csapatját elvesztette, lovát kilőtték alóla s maga is egy árokban félóráig feküdt a holtak között. De összeszedvén minden erejét, kimászott az árokból, összedörzsölvén kezeit, gyorsan uj csapatot gyüjtött s ujból elkezdette a csatát. Ő is ugy tett, mint a magyar tábornok, összegyüjtötte azokat, kik megmaradtak s lassanként egy szép számu csapat sereglett az unitárius vallás szabadelvü zászlója körül. Chalmers azon mély meggyőződéssel vált meg hiveitől, hogy az igazság, bár kis mértékben terjedjen is, idővel hatalommá válik.

A tanári szakvizsgát Barabás József, főtanodánk egykori növendéke, jelenleg a székely-keresztúri középtanodánknál alkalmazott segédtanár, a természetrajzból és vegytanból máj. 25-én sikerrel letette.

Az iskolai takarékpénztárakkal ha lassan is, örvendetesen haladunk, ugy hogy mai nap már a 124-et elértük. Az utolsó közlésünk óta következőkről nyertünk tudósitást. (Helykimélés végett kihagyjuk a krajczárokat.) Abaujszántón az izr. iskolában 66 tanuló takaritott 653 frtot. Allios 22 t. 38 frt. Aszód ágost. hitv. isk. 98 t. 90 frt. Ugyanitt az izr. isk. 48 t. 10 frt. Bácsfalu 37 t. 6 frt. Brassó 272 t.

130 frt. Budapest, Lipótmező 17 t. 16 frt. Debreczen 12 ref. iskolában 341 t. 187 frt. Faczet izr. 20 t. 100 frt. Félegyháza képezde 13 t. 40 frt. vár. isk. 17 t. 3 frt. Hosszufalu áll. főnép. 10 t. 4 frt. Kassa áll. főreált. 95 t. 386 frt. Keszthely polg. 29 t. 22 frt. Körmöczbánya áll. főreál. 73 t. 486 frt. Lőcse 68 t. 42 frt. Nagykikinda 131 t. 1788 frt. Porombák áll. elem. 33 t. 4 frt. Szemerja polg. 33 frt. Szeghalom 28 t. 11 frt. Türkös 10 t. 5 frt. Veszprém izr. 34 t. 23 frt. és 53 t. 35 frt.

Helyreigazitás. Székely Elek országgyülési képviselő neve vétségből a II-ik füzet 155-ik lapján levő „Érdekes találkozás" czimü tudósitásból kimaradt. A mit midőn helyreigazitunk, egyszersmind megjegyezzük, hogy a képviselő úr az 1863-ban végzett tanulótársak alapitványához 90 frttal járult.

Gyászhirek: Kövendi Gál Miklós, a tordaaranyosmegyei egyházkör és a tordai gymnasium felügyelő gondnoka, élete 60-ik, boldog házassága 34-ik évében jun. 8-án megszünt élni. Egyike volt ama régi tiszteletreméltó alakoknak, kiknek száma mindinkább kevesedik sorainkban. A közélet, a vallás és nevelés ügye önzetlen és fáradhatlan munkást vesztettek benne. Özvegyet és két gyermeket hagyott hátra, kik közül az egyik, Jenő országgyülési képviselő. Jánky Dénes, a verespataki unitár. egyház gondnoka, bányabirtokos, szintén jun. 8-án élte 34-ik évében. Halálát számos rokonai mellett fiatal özvegye és kis leánya fájlalják első sorban. — Néhai Székely Mózes egyh. főjegyző, s az ötvenes években, mint ilyen buzgó és erélyes püspök-helyettes leányát Zsuzsát, május 29-én kisértük a temetőbe. Nemes szivü leány volt. Elhunyt testvérének két kis árváját gondozta anyailag testvérével Klárival. Méltó arra, hogy a jók emlékében megmaradjon. A szép család hat sarjából még csak kettő van életben. — Marosi Gergely néhai tanártársunk hátrahagyott özvegyét Antal Máriát érzékeny csapás érte egyetlen gyermeke: Vilmának jun. hó 11-én élte 9-ik évében történt elhunytával. — Bicknell Sanford Henrik, a brit. és külf. unitárius társulat mult évi elnökének haláláról értesitenek Londonból. Kötelességünknek tartjuk e derék külföldi férfiuról folyóiratunkban megemlékezni. Ő nemcsak az unitárius társulatnak volt egyik legbuzgóbb, legtevékenyebb és áldozatkészebb tagja, hanem átalán minden müvelődési czélnak meleg pártolója. A müvészet is egyik legnagyobb Maecenását vesztette el benne. Képtárát mintegy 700.000 frtra becsülik. Mi különösen kegyelettel viseltethetünk emléke iránt, mert a magyar unitáriusok részére valahányszor adakozás történt, mindig tekintélyes összeggel járult távoli hittestvérei segélyezéséhez. A magyarokkal őszintén rokonszenvezett. Közülök többen megfordultak házánál, hol mindig szivesen látott vendégek voltak, kiknek büszkén mutatta Kossuth hazánk nagy fiának, nála hagyott kézirat emlékét. Kossuthtal és más menekültekkel közelebbi, barátságos viszonyban állott· Végtisztességére hitsorsosain kivül Londonnak elsőrendü müvészei jelentek meg. Legyen áldott emléke e derék külföldi barátnak! — Özv. Tolnay Jánosné, sz. Szentiványi Zsuzsánáról, ki meghalt Nyárád-Gálfalván 1879. aug. 26-án, 85 éves korában, minthogy az adatok későn érkeztek kezünkhez, csak most emlékezhetünk meg. De készséggel rójuk le a kegyelet-adóját e kitünő hitrokonunk iránt. Az elhunyt ősi, buzgó unitárius családból származott, melynek tagjai közül többen kitüntek az egyház és a haza szolgálatában. Kedvesemlékü nagyasszonyunk szintén hű képviselője volt családja ősi erényeinek egyházi és társadalmi téren. 1817-ben ment férjhez Tolnay János küküllőmegyei földbirtokoshoz, mely házasságból egy élő gyermeke maradt: Gábor, jelenleg országgyülési képviselő. Atyja: Szentiványi György, anyja Jármi Judith. 1832 óta férjétől elválva élt fedhetlen erkölcscsel. Közbámulat tárgya volt az az erély, szorgalom és tapintat, melyet gazdasága és háza vezetésében és gyermeke nevelésében kifejtett. Nagy miveltsége, finom modora, szivjósága és nemessége házát Marosszék egyik társas központjává tették, a hová mindenki örömmel tért be. Áldozatkészsége is ismerve volt az egész vidéken. A nyárád-szt.-lászlói ekklának 1000 frtot; a ny.-gálfalvinak temploma javitásakor 100 frtot és egy ezüst kelyhet adott. Az unitárius státus felsegélésére is 1857-ben szép összeget irt alá. Jótéteményben részesitett más felekezetü ekklákat is. Aludja csendesen a jók és igazak édes álmát!
